

IRBK-0100502

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय किरकोळ

दा क्र ५०२

IRBK-0100502

IRBK-0100502

708.5.402

11/11/11

म. प्र. सं. अणे, धाननालय संवि. प्र.
५०२ नं. दि
श्रीगुरुबजमः ।

संसारमार्गोपदेशिका.

[गृहस्थितीतील स्त्रीपुरुष व विद्यार्थी यांकरितां]

लेखक

कै. गणेश श्रीधर कोलटकर देसाई

कर्यात नेवरें, तालुका रत्नागिरी.

प्रकाशक

सदाशिव गणेश फडके, प्रोप्रायटर जी. रामचंद्र आणि कंपनी,
बुकसेल्स आणि पब्लिशर्स, बुधवार पेठ, पुणे शहर.

आवृत्ति ४ थी. =

IRBK-0100502

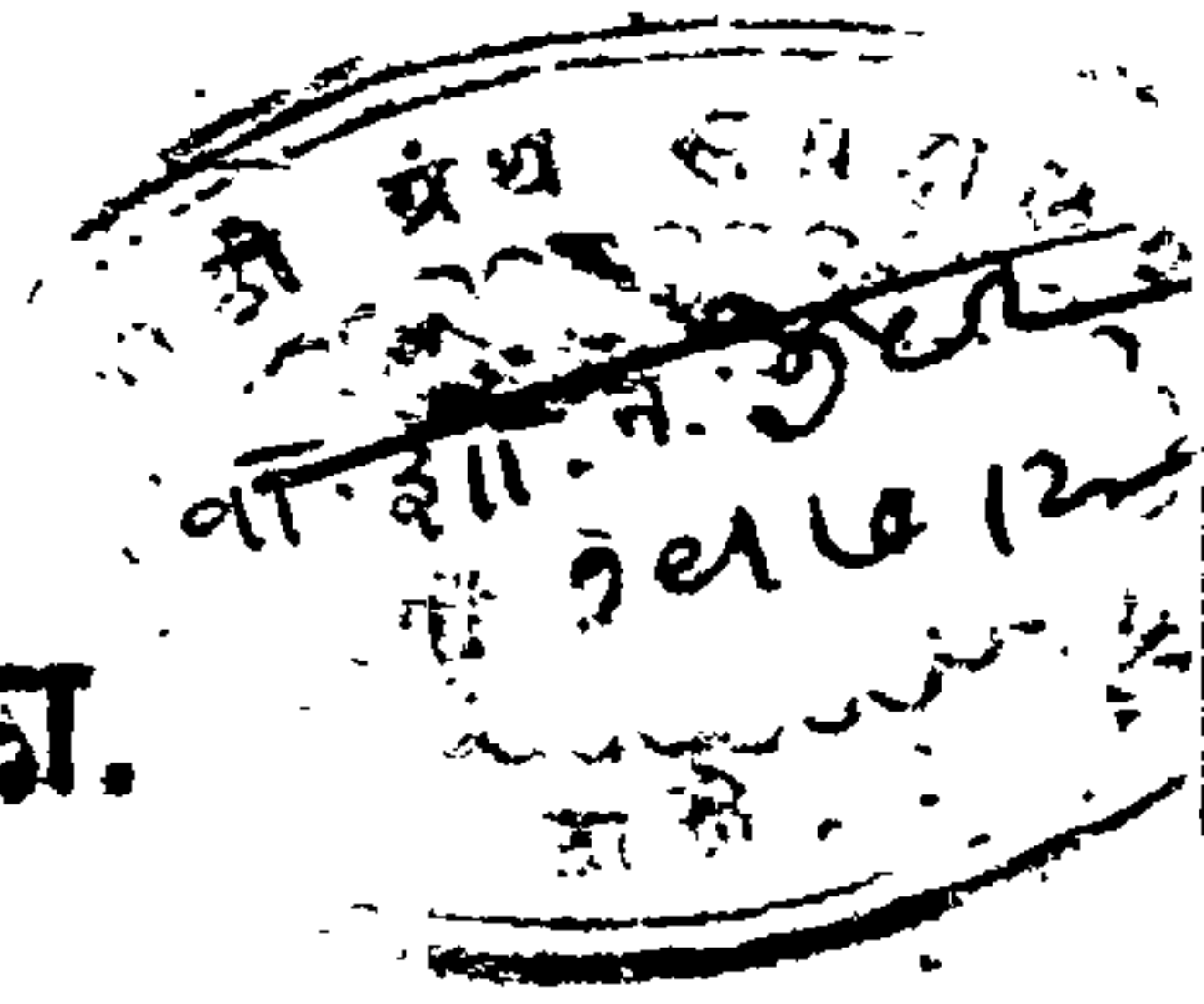
सन १९२३ इ.

किंमत ९ आणे.

प्रकाशक,

सदाशिव गणेश फडके, प्रोप्रायटर, जी. रामचंद्र आणि कंपनी, ...
बुकसेल्स आणि पब्लिशर्स, बुधवार पेठ, पुणे शहर.

मुद्रकः—दत्तात्रय गणेश खांडेकर, लॉ प्रिंटिंग प्रेस, पुणे शहर.

अनुक्रमणिका.

—:0:—

भाग पहिला.

उपोद्घात.

१ अनुभवशीर मनुष्याचें कर्तव्यकर्म	....	....	१
२ पश्चात्ताप होण्याचा सामान्य काळ	....	....	२
३ कॉबेट साहेबांची आवड	....	....	३
४ त्यांची स्वतःची हकीकत	....	....	१
५ त्यांची योग्यता	....	....	५
६ ग्रंथाचे विभाग	....	....	६

भाग दुसरा.

मुलांस उपदेश.

१ हा भाग लिहिण्याचा उद्देश.	....	....	८
२ आपला आपण उदरनिर्वाह करणें	....	....	११
३ सुखप्राप्ति होण्यास मुख्य साधन	....	....	९
४ हांजी हांजी करणारांची स्थिति व त्यांची इच्छा	....	....	१०
५ स्वल्प संतोष	....	....	११
६ चैनबाजीचा परिणाम	....	....	१२
७ आपला पोशाक	....	....	१३
८ नाटकें व तमाशे	....	....	१४
९ गोड खाणें व सुरापान	....	....	१६
१० चैनी लोकांची मित्रमंडळी	....	....	१८

११ चहा काँपी	....	....	२०
१२ करमणुकीची आवश्यकता	....	....	२१
१३ जुगार व नाटकगृहे	....	....	२२
१४ संगत व गप्पाष्टक	....	....	२३
१५ उद्धटपणा व आज्ञाधारकता	....	....	२५
१६ वेळेचा सद्व्यय हेंच कीर्ति होण्याचें साधन	....	....	२६
१७ आवश्यक गुण			३०
१८ ज्ञान म्हणजे काय			३१
१९ सारांश			३४

भाग तिसरा.

तरुण मनुष्यांस उपदेश.

१ हा भाग लिहिण्याचा उद्देश		३५
२ पैशाकडे दुर्लक्ष केल्याने होणारे तोटे		"
३ दरिद्री व श्रीमान् कोणास म्हणावें		३७
४ विद्येकडे दुर्लक्ष न करणें		"
५ श्रीमंती व श्रीमान् म्हणवून घेण्याची इच्छा		३८
६ गरीब म्हणतील या गोष्टीची लाज		३९
७ गरीबांची निंदा व श्रीमंतांची स्तुति		४०
८ उधार व्यापार व कर्ज		४२
९ चाकर लोकांनीं उधार माल आणणें		४६
१० रोखीच्या व्यापारापासून फायदे		४७
११ पैशाचा विनियोग		४८
१२ फिर्यादी करणें		"
१३ दुकानदारांची योग्यता		५०

१४ वेळेचा व्यय	५१
१५ विश्रांतीचा इतर वेळ इतिहासज्ञान संपादण्यांत	
	घालविणे ५३
१६ इतर पुस्तकांचें वाचन व अभिप्राय	५५
१७ बीभत्स पुस्तकें	५७
१८ आपल्या माहितीचीं टिपणें करणें व रोजनिशी	५८

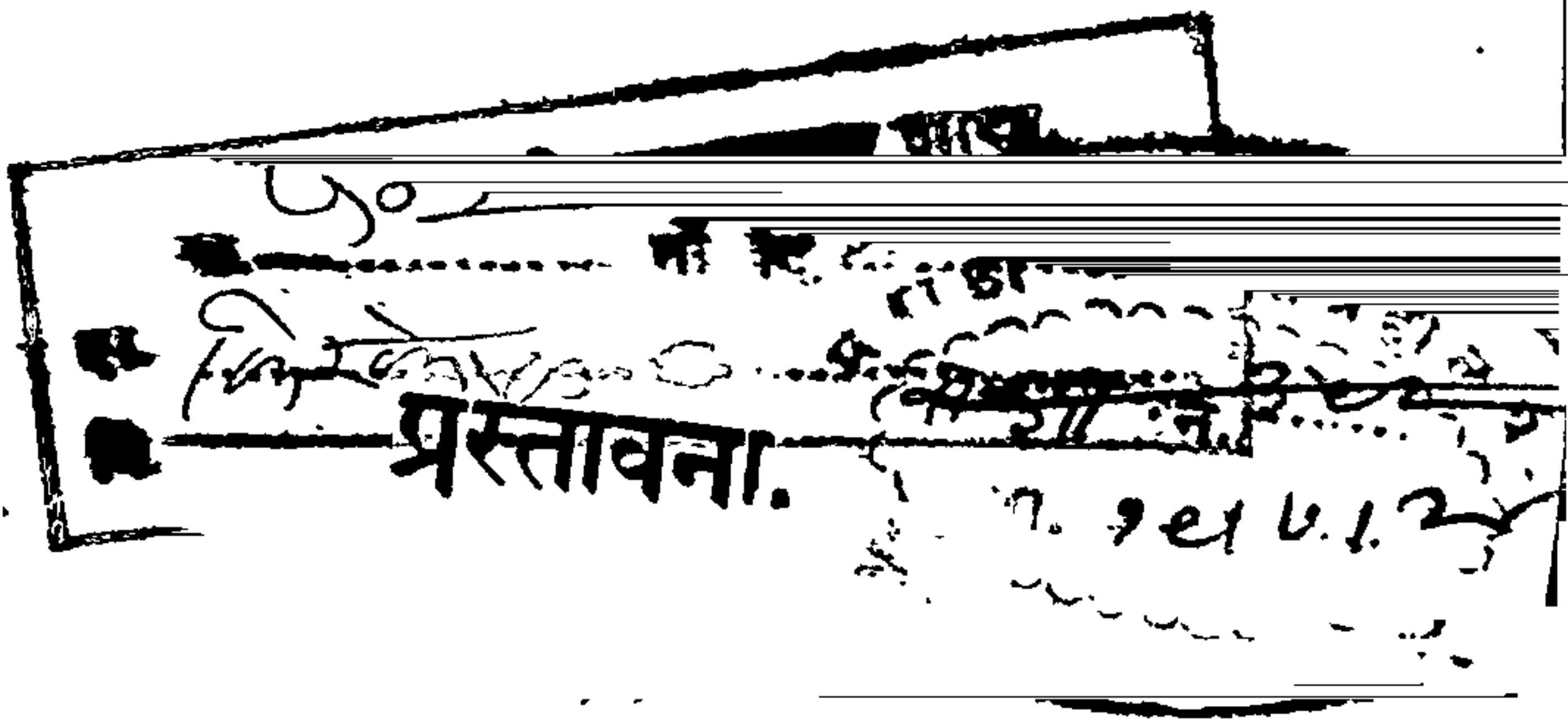
भाग चवथा.

आईबापांस उपदेश.

१ मुलांपासून होणारा आनंद	६०
२ मुलांकडे दुर्लक्ष केल्यामुळें नुकसान	६१
३ दाय्या ठेवण्याची चाल	६२
४ आयांचें दूध	६३
५ आयांवरील प्रेम	६४
६ दाय्यांच्या मुलांचें मरण	६५
७ पशुपक्ष्यांचें पिलावरील प्रेम	६६
८ आयांचा आनंद	६७
९ मुलांच्या लालनपालनाची जबाबदारी	६८
१० त्यापासून होणारे परिणाम	६९
११ मुलांवरील चाकरमाणसांची देखरेख.	७०
१२ न्हाण, माखण, पाळणा वगैरे	७१
१३ मुलांचें औषध	७२
१४ बांगुलबावा	७३
१५ मुलांचें अन्न व त्यांचा व्यायाम	७४
१६ मुलांची मानसिक स्थिति	७५

१७ लहानपणी अभ्यास फार करविल्यान होणारे सोडे	७६
१८ आई हाच मुलांचा प्रथमचा शिक्षक	७७
१९ अलकडील मुलांची स्थिति	७८
२० लहानपणी दागिने घालण्याचा प्रकार	८०
२१ मुलांचा फुरसतीचा वेळ	८१
२२ मुलांस मारणें व शिब्या देणें	८२
२३ आईबापांची मुलांशीं वर्तणुक	८३
२४ मुलांचीं लभें व तत्संबंधीं होणारा खर्च	८५
२५ सुनांना वागविणें	९०
२६ सारांश व आईबापांस प्रार्थना	९३
२७ सुजाण व सुज्ञ लोकांस प्रार्थना	९४

सर्वस्य हि पराक्षयंते स्वभावानेतरे गुणाः ।
अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥

सुभाषित रत्नभांडार

“ तरुण लोकांकरितां कॅबेटसाहेबांचा उपदेश ” या नांवाचें एक इंग्लिश पुस्तक माझ्या एका परमप्रिय स्नेह्यानें इसवी सन १८७१ सालीं मला वाचावयास दिलें; आणि देते वेळीं तें वाचण्याबद्दल मला फार आग्रह करून पुस्तकाच्या उपयुक्ततेविषयींही त्याची त्यानें अतीशय शिफारस केली. त्या वेळीं मी रत्नागिरी हायस्कूलांत अभ्यास करीत असल्याकारणानें तें पुस्तक लक्षपूर्वक वाचण्यास मला फुरसत होत नसे. तरी मीं तें एकवार वाचून टाकिलें; आणि “तरुणास्थेंतील मुलांस उपदेश” या भागांतील लेखांचीं मराठींत कांहीं टिपणेंही करून ठेविलीं.

ह्या इंग्लिश पुस्तकांतील चटकदार व मनोरंजक उपदेशाचा मासला आपल्या मराठी जाणणाऱ्या मित्रांस दाखवावा, हाच काय तो त्यावेळीं हीं टिपणें करण्यांत माझा उद्देश होता. एकादे वेळीं मात्र त्या वेळच्या पोरस्वभावामुळे असें वाटे कीं, ह्या अत्युपयोगी पुस्तकाचा सारांश मराठींत काढून एक पुस्तक छापविलें असतां तें फार उपयोगी होईल. पहिल्या वर्गांत जाऊन प्रवेशपरीक्षेची तयारी करावयास लागल्यानंतर मुळींच फुरसत सांपडेनाशी झाल्यावरून मीं तें पुस्तक ज्याचें त्यास परत केलें. ह्या पुस्तकाचें स्मरण पुन्हां

दोन वर्षांमागे होऊन त्यांतील बहुतेक भागांचीं मी मराठींत टिप-
णेंही केलीं, आणि आमच्या देशांतील लोकांच्या रीतिभातीस अनु-
सरून असणारी उपयुक्त असेल तेवढी त्यांतील माहिती घेऊन व
स्वतःस असलेल्या माहितीपैकीं उपयुक्त माहितीचें त्यांतच मिश्रण
करून एक पुस्तक जगापुढें मांडावें, असा हेतु मीं मनांत धरिला;
परंतु कांहीं कालपर्यंत असें करण्यास धैर्यच होईना. कारण या
काळांत पुस्तकरूपानें लोकांपुढें येण्यास फार विद्या पाहिजे, आणि
तिचा तर मजमध्ये अभाव. तेव्हां कसें करावें ही मोठी पंचाईत
पडली, आणि मनांतील हेतु तर दिवसेंदिवस बळावत चालला.
शेवटीं काय होईल तें होवो, वरील पुस्तकाच्या आधारानें व स्वतःच्या
अनुभवास अनुसरून असणारें असें एक पुस्तक तयार करून छाप-
वून काढावें, आणि लोक फजिती करून जे टोले मारतील ते
खाण्यास तयार व्हावें असा मनाचा दृढ संकल्प केला, आणि
पुस्तक लिहिण्यास सुरवात केली. मराठी भाषेचें ज्ञान तुटपुंजीचें
असल्याकारणानें आपला उद्योग संभाळून हें काम तडीस नेण्यास
बरेच दिवस लागले.

आतां भाषेच्या संबधानें जरी हें पुस्तक कदाचित् कमी योग्य-
तेचें ठरलें, तरी त्यांत लिहिलेला विषय कमी मोलाचा ठरेल असें
निदान माझ्या तरी कोत्या बुद्धीस वाटत नाहीं. प्रयत्न प्रथमचाच
असल्या कारणानें कदाचित् अनुमान चुकण्याचाही संभव आहे.
असें जरी आहे तरी “ न लाभ मणि हेमभूपतीस जोडिल्या आयसें ।
परि प्रभुहि संग्रहीं सकल वस्तुला ठेविती ” या न्यायानें रसिक व
गुणग्राही लोक मला मदत करण्याचें मागे पुढें पाहणार नाहींत
अशी मला पूर्ण उमेद आहे. आणि पुनरपि आपला उदार आश्रय
मागविण्याचा प्रसंग लवकरच आणण्याची त्यांस बुद्धि होईल असें

करण्याची त्या जगच्चालक सर्वेश्वरापाशीं करद्वय जोडून प्रार्थना आहे.

न चोराला लाधे प्रगठ न दिसे दे सुख सदा ।
दुणावें कीं देतां किमपि न सरे लेशहि कदा ॥
न कल्पांतीं पावे निधन धन विद्याभिध असं ।
असे ज्यांचे त्यांशीं प्रातिमद्यति जे पामर पिसे ॥

दापोली
२४ एप्रिल १९२६. }

गणेश श्रीधर कोलकर.

दुसरी आवृत्ति.

ह्या पुस्तकांच्या प्रथमावृत्तीच्या सवे प्रती, पुस्तक छापून प्रसिद्ध झाल्यापासून, दोन वर्षांत खपल्या; यावरून हे पुस्तक लोकांस बरेच पसंत पडले असावे, असे वाटते. प्रथमावृत्तीचे वेळीं, या पुस्तकास शाळाखात्याकडून मदत मिळवावी, ही गोष्ट ध्यानींमनीं सुद्धां नव्हती; परंतु पुस्तक छापून तयार झाल्यावर असे मनांत आले कीं, हे पुस्तक शाळांतील विद्यार्थ्यांच्या हातीं आपोआप पडण्याचा कांहीं तरी उपाय योजावा, म्हणजे त्यापासून विद्यार्थ्यांस बराच उपयोग होईल. हा विचार मनांत आल्याबरोबर मुंबईइलाखा, वन्हाडप्रांत, कोल्हापूर इलाखा व मध्यप्रांत, यांचे विद्याधिपतींकडे, अर्जासोबत पुस्तकाची एक एक प्रत अवलोकनार्थ पाठविली. पहिल्या तीन अम्मलदारांनी कृपाळू होऊन पुस्तकाची तपासणी केली, व सदरहू पुस्तक शाळांतील विद्यार्थ्यांस बक्षिसाकरितां व पुस्तकालयांकरितां पसंत आहे, असे ठरविले. नागपूर प्रांताकडील शाळाखात्याचाही असाच ठराव होईल अशी पूर्ण आशा आहे. याप्रमाणें बहुतेक ठि-

कार्णी, पुस्तक उपयुक्त असल्या कारणानें पसंत आहे, असा ठराव झाल्यावर, मनांतील हेतु सिद्धीस गेल्यामुळें, चित्तास फार समाधान वाटलें. प्रथमावृत्ति छापून तयार झाल्यावर कित्येक विद्वान् गृहस्थां- कडून अशी सूचना करण्यांत आली कीं, दुसऱ्या आवृत्तीचे वेळीं पाहिल्या आवृत्तीच्या वेळच्या टाइपपेक्षां मोठा टाईप घातला असतां, स्त्रियांस व लहान लहान मुलांसही हें उपयुक्त पुस्तक सहज वाचतां येईल. या सूचनेस अनुसरूनच यावेळीं मुद्दाम मोठा टाईप घातला आहे. तर वाचतां येणाऱ्या स्त्रियांनीं व लहान लहान विद्यार्थीजनांनीं पुस्तकाचा पूर्ण उपयोग करून घ्यावा, अशी त्यांस सविनय सूचना आहे. प्रथमावृत्तीच्या वेळीं, पहिलें भागांत मूळ पुस्तकाच्या सर्व भागां- तील सारांशाचें पुस्तक, जवळ असलेल्या टिपणांवरून तयार करून छापविण्याचा आमचा विचार आहे असें लिहिलें होतें खरें; परंतु प्रस्तुत स्थितिसि अनुलक्षून पाहिलें असतां मूळ पुस्तकाच्या तिसऱ्या भागाचा सारांश आमच्या लोकस्थितीस लागू पडण्यासारखा नाहीं, व चवथ्या भागातील गोष्टी स्वतंत्र रीतीनें घालण्यापेक्षां पांचव्या भागास म्हणजे ह्या पुस्तकाच्या चवथ्या भागास जेवढ्या जोडल्या आहेत तेवढ्याच बस आहेत, असें कित्येकांचें मत पडल्यावरून तूर्त तो बेत रहित करावा लागला. मूळ पुस्तकांतील सहाव्या भागाचा सारांश ह्या पुस्तकांत घातला असतां पुस्तकाच्या नांवाची अन्वर्थकता जाऊन पुस्तकास कदाचित् दुसरें नांव द्यावें लागेल; असें वाटल्यावरून त्या भागाचा सारांशही तूर्त एकीकडेच ठेवावा लागला.

पाहिल्या आवृत्तीप्रमाणेंच ही आवृत्तिही लोकांश्रयास पात्र होवो अशी परमेश्वरार्पाशीं प्रार्थना आहे.

दुपारी.
२० फेब्रुवारी १८८९

गणेश श्रीधर कोलटकर.

तिसरी आवृत्ति.

दुसरी आवृत्ति संपून आज बरीच वर्षे झाली. तिसरी आवृत्ति काढण्याचें ह्या पुस्तकाचे कर्ते आमचे बंधु यांच्या मनांत होतें व त्याप्रमाणें ते त्या तजविजीस लागलेही होते. इतक्यांत ते सन १९०६ च्या जानेवारी महिन्यांत प्लेगाच्या सपाट्यांत सांपडून त्यांचा अंत झाला. तेव्हां तिसरी आवृत्ति काढण्याचें तितकेंच राहिलें.

अलीकडे नीति-शिक्षण शाळांत देण्याची आवश्यकता आहे असें वाटूं लागलें आहे. नीति-शिक्षणासंबंधानें आमच्या बंधूंची बरीच ख्याति असे. ज्या ज्या शाळांत त्यांनीं शिक्षकाचें काम केलें तेथें तेथें त्यांच्या चोख वर्तनाबद्दल व शिक्षणपद्धतीबद्दल त्यांचा लौकिक आहे. पूर्वीच्या काळाच्या गुरूंबद्दल शिष्यांच्या मनांत जसा आदर असे, त्याप्रमाणें आमच्या बंधूंचा जो मोठा छात्रवर्ग आहे त्यांमध्ये त्यांच्याबद्दल फार पूज्यबुद्धि आहे, म्हणून त्यांना गुरुजी असेंही म्हणत असत. तेव्हां अशा नीतिमान् शिक्षकानें केलेला ग्रंथ छापून काढण्यास त्याचा नीतिशिक्षणाच्या कामीं फार उपयोग होईल असें त्यांच्या कांहीं शिष्यांनीं सुचविलें. तसेंच अलीकडे म्यट्रिक्युलेशन परिक्षेस स्वभाषा ही तिसरी भाषा नेमली गेल्यामुळे महाराष्ट्रांतील हायस्कूलांतून चौथ्या इयत्तेपासून तों सातव्या इयत्तेपर्यंत 'मराठी' हा विषय अवश्य शिकविला जातो. या पुस्तकाची भाषा चांगली आहे, करितां हें पुस्तक हायस्कूलांतील चौथ्या-पांचव्या इयत्तांत वाचनाचें पुस्तक या नात्यानेंही त्याचा चांगला उपयोग होईल असेंही कांहींनीं सुचविलें. या दोन्ही कारणांस्तव ह्या पुस्तकाची ही तिसरी आवृत्ति काढिली आहे. मागील दोन्ही आवृत्तींप्रमाणेंच ही सुद्धां लोकाश्रयास पात्र होवो अशी आशा आहे.

ह्या तिसऱ्या आवृत्तीची पुणे तपासण्याचे काम रा. पुरुषोत्तम नारायण वर्तक, हेडमास्तर कुडूवाडी, यांनी केले आहे; याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

नाशिक, २४ एप्रिल १९११.] वा. श्री. कोलटकर

चवथी आवृत्ति.

तिसरी आवृत्ति संपून आज बरेच दिवस झाले. लढाईमुळे कागद, छपाई वगैरे फार महाग झाल्यामुळे ४ थी आवृत्ति काढण्याचे लांबणीवर पडले. पण शाळांतील मुलांस व मुलींस बक्षीस देण्यास नीतिपरग्रंथाची फार जरूरी असल्यामुळे व नीतिशिक्षणावर शाळांतून पाठ देण्याला या पुस्तकाचा फार उपयोग होत असल्यामुळे ही चवथी आवृत्ति काढली आहे.

पुणे ता. १४ आगष्ट १९२३.] वा श्री. कोलटकर.

संसारमार्गपदेशिका.

भाग पहिला.

उपोद्घात.

गुणायंते दोषाः सुजनवदने, दुर्जनमुखे ।
गुणा दोषायंते तद्दिमपि नो विस्मयपदम् ॥
महामेघः क्षारं पिबति कुरुते वारि मधुरम् ।
फणो क्षारं पीत्वा वमति गरलं दुःसहतरम् ॥ १ ॥

सु० र०

१ अनुभवशीर मनुष्यांचें कर्तव्यकर्म—आपल्या देशांत व देशबंधूत सुखाची वृद्धि व्हावी अशी जर आपली बळकट इच्छा आहे, तर ज्या लोकांस जगांतील गोष्टींचा अनुभव नाही अशांस व इतर सर्व जातींच्या व धंद्यांच्या तरुण लोकांस मदत करण्याविषयी अनुभवशीर वृद्ध मनुष्यांच्या पाठीस आपण नेहमीं लागलें पाहिजे. शिवाय नवीन लोकांस विघडूं न देण्याकरितां उपदेश करणें व विघडलेल्यांस चार गोष्टी सांगून ताळ्यावर आणणें, हें सर्व अनुभवी मनुष्यांचें कर्तव्य असून जर ते लोक त्याप्रमाणें न करतील तर तेच लोक आपल्या कर्तव्यास जागले नाहीत हा आरोप त्यांच्या माथ्यावर बसेल. पहा, तारवें हांकारीत असतां खलाशी लोकांस समुद्रांत एखादा खडक लागला, किंवा त्यांनीं दुसरी एखादी धोक्याची जागा समुद्रांत पाहिली, आणि हरप्रयत्न करून ते त्या

संकटांतून पार पडले, तर त्या धोक्याच्या जागांची माहिती करून देऊन इतर खलाशांस सावध करणें हें त्या संकटांतून पार पडलेल्या खलाशांचें कर्तव्य होय. ज्या लोकांच्या अंगांत भूतदया म्हणून कांहीं आहे, त्यांना जर कांहीं अडचणी आल्या तर त्या ते इतर लोकांस सांगणार नाहींत असें कधींही होणार नाहीं. ह्याच गोष्टी संसारासंबंधीं अडचणीसही लागू पडतात. यास्तव ह्या संसारांत ज्या ज्या ठिकाणीं व ज्या ज्या प्रसंगीं आपणास जितक्या म्हणून ठोकरा लागल्या आहेत त्या सर्व दाखवून देणें हें काम प्रत्येकानें केलें पाहिजे.

२ पश्चात्ताप होण्याचा सामान्य काळ—आपल्या वयाच्या चाळीशीच्या सुमारास आलेले लक्षावधि लोक दुस्तर विपत्तींत पडून दुःखें भोगीत आहेत हें आम्ही नेहमीं पाहातो. त्यांस त्यांच्या विपत्तीचीं कारणें विचारतां त्यांचें सदासर्वदा असें म्हणणें पडतें कीं, ज्या ज्या गोष्टी आतां आम्हांस कळून आल्या आहेत, व जी जी वागणूक दुःखदायकच होणार असें आम्ही आतां खात्रीनें सांगतो, त्या त्या गोष्टी व ती तशा प्रकारची वर्तणूक ह्यांचे परिणाम इतके भयंकर होणार असें जर आम्हांस वीस पंचवीस वर्षांपूर्वीं कळतें, तर अशी दुःसहस्थिति आपणांस कधींही प्राप्त झाली नसती, व आमच्या वर्तनांत फारच चमत्कारिक रीतीचें अंतर दिसून आलें असतें. परंतु त्यावेळीं स्वतःस अनुभव नसल्या कारणानें, जगाची माहिती तित-पतच असल्यानें, व घसरलेलें पाऊल वाटेवर आणण्यास मनुष्यरूपी किंवा पुस्तकरूपी कसल्याही प्रकारचें साधन नसल्यामुळे आज आपणांस ही विपत्ति भोगावी लागत आहे; तर ती उणीव दूर करावी व संसारांत वारंवार येणाऱ्या ज्या अनेक अडचणी आहेत त्या उत्पन्न करणारे अनेकविध मोह झुगारून देण्याविषयीं मनुष्य-

मात्रास सांगावें, हाच हें पुढील पुस्तक लिहिण्याचा आमचा मूळ उद्देश होय. ह्या पुस्तकांत कोठें कोठें इतर विषयांबद्दलही चुटके दिले आहेत; परंतु वर निर्दिष्ट केलेला हाच हें पुस्तक लिहिण्याचा आमचा मुख्य हेतु आहे. तरुणपणीं बऱ्यावाइटाची निवडानिवड करण्याची अंगीं शक्ति नसल्याकारणानें वृद्धपणीं फार दुःखें भोगावीं लागतात आणि त्या वेळेस पश्चात्ताप होतो; परंतु तो योग्य काळीं न झाल्यामुळें होऊन न होऊन सारखाच.

३ कॅबेटसाहेबांची आवड—जे ज्ञान आपणास झालें आहे तें लोकांस करून देणें, व संसारांत कोठें कोठें कोणकोणत्या कारणांवरून कसकशा अडचणी उत्पन्न होतात ह्याविषयीं त्यांस सतत माहिती देत जाणें, ह्यांत कॅबेटसाहेबांस फारच आनंद होत असे. अशा प्रकारचीं कृत्यें करण्यास त्यांच्या अंगीं किती योग्यता होती व ते कितपत निरालस्यस्वभावाचे आणि दृढ निश्चयाचे होते, हें त्यांच्या पुढील लेखावरून सहज ध्यानांत येणार आहे.

४ त्यांची स्वतःची हकीकत—ते म्हणतात, माझ्या वयाच्या दहा बारा वर्षांच्या सुमारासच ह्या अफाट जगतीतलावर उदरनिर्वाहास द्रव्य नाही, बरीवाईट गोष्ट सांगण्यास मित्र नाही, व कोणच्याही प्रकारची मदत होण्यास बिलकूल साधन नाही, अशा स्थितींत मी भटकत फिरू लागलों. कांहीं वर्षे तर निवळ मजुरी करूनच निर्वाह करणें मला भाग पडलें. अशीं कांहीं वर्षे दुःखावस्थेंत काढल्यानंतर मीं लष्करी खात्यांत शिपाईगिरीची नोकरी पतकरली, आणि ह्या स्थितींत सुमारे आठ वर्षे बाह्य प्रदेशीं काढिलीं. नंतर त्या खात्यांत मोठी पदवी मिळाल्यावर आणि बराच द्रव्यसंचय झाल्यावर मीं तिकडील नोकरी सोडून दिली आणि लग्न केले. नंतर फ्रान्समध्ये जाऊन फ्रेंच भाषा शिकून अमेरिकेस गेलों, आणि तेथें पुस्तकविक्रीचें काम करून कांहीं नवीन ग्रंथही

केले. तेथें असतांना मी नेहमीं राज्यप्रकरणीं वादविवादांत गुंतलेला असें. माझ्या कोटिक्रमामुळें मी अमेरिकेंत असतांही माझी इंग्लंडांत फारच शिफारस होऊं लागली. याप्रमाणें कांहीं वर्षे तेथें राहून परत स्वदेशीं आलों. तेथें आल्यावर मीं आपल्या उद्योगास सुरवात केली आणि तो माझा उद्योग एकुणतीस वर्षेपर्यंत एकसारखा अव्याहात चालला होता. त्या एकुणतीस वर्षांपैकीं दोन वर्षे मला कारागृहांत काढावीं लागलीं. तीं कशाकरितां ह्मणाल तर खऱ्या गोष्टी बाहेर काढून त्यांबद्दल मीं पुष्कळ चर्चा केली याकरितां असावीं असें मला वाटतें. ठीकच ! खऱ्या गोष्टी उघडकीस आणून थोरथोरांच्या डोळ्यांत त्यांचीच बोटें घालण्याचा प्रयत्न केला म्हणजे असें करणारांची अशी दुर्दशा व्हावयाचीच. त्या कार्मीं मला मोठा दंड भरावा लागून देश सोडून जाणेंही भाग पडलें. त्या दुर्घट प्रसंगीं जीं अनेक संकटें मजवर एकदम येऊन कोसळलीं त्यांचें वर्णनही करवत नाहीं. फार तर काय, मला त्यावेळीं निजावयास नुसतें पटकूर देखील कित्येक दिवसपर्यंत मिळालें नाहीं. इतके जरी माझे हाल चालले होते तरी माझे “ बुइक्ली पॉलिटिकल रजिस्टर ” नांवाचें साप्ताहिक वर्तमानपत्र खळ पडूं न देतां मीं सुरू ठेविलेंच होतें. ह्या एकूणतीस वर्षांत फ्रेंच भाषेचें व्याकरण, इंग्लिश भाषेचें व्याकरण, बागाईत, गृहशिक्षण, अरण्यवृक्ष, अनेक प्रकारचीं धान्ये व प्रॉटेस्टंट धर्माची सुधारणा वगैरे अनेक उपयुक्त विषयांवर जगन्मान्य असे मीं ग्रंथ लिहिले. माझे जे जे ग्रंथ प्रसिद्धीस आले, त्यांचा प्रसार तर माझ्या आटकळीपेक्षां फारच जास्त झाला. इतक्या त्रासांत इतके उद्योग सुरू असतांही शेतकी, व्यापार वगैरेकडे मीं दुर्लक्ष केलें नाहीं; तर ह्या इतर कामांकडे माझे नेहमीं दहानोकर खपत असत. याप्रमाणें एकुणतीस वर्षांच्या मुदतींत अनेक प्रकारचीं संकटें भोगावीं लागलीं, कारागृहवास करावा लागला, मोठा दंड भरावा लागला,

देशत्याग करणें भाग पडलें, आणि दृढनिश्चयानें इतर सदुद्योग चालविण्याचा तर कृतसंकल्प होताच. अशी स्थिति असतां कदाचित् कोणास अशी शंका येईल कीं, माझ्या हातून माझ्या मुलांलेंकरांचें संगोपन चांगल्या रीतीनें झालें नसावें. तर मी खात्रीनें असें सांगतां कीं, गृहस्थितीमध्ये बायकामुलांच्या व्यवस्थेच्या संबंधांत माझ्याइतकें व माझ्या मुलांबाळांइतकें सौख्य कोणत्याहि गृहस्थाश्रम्यास झालें नसेल.” कॅबेटसाहेब सरप्रांतांत फार्नहॅम येथें इ. स. १७६२ या सालीं जन्मले व १८३५ या सालीं मरण पावले.

५ त्यांची योग्यता—ह्याप्रमाणें जगांतील सुखदुःखांचा पूर्ण अनुभव घेतलेले जे कॅबेटसाहेब त्यापेक्षां प्रस्तुत विषयावर ग्रंथ करण्याच्या कामीं दुसऱ्या कोणाची मात्रा चालली असती असें निदान आम्हांस तरी वाटत नाहीं. आतां इतकें खरें कीं, चैनी, दारूबाज वगैरे मंडळी अशांस मात्र प्रथमतः ह्या पुस्तकाचा तिटकारा येईल. परंतु कांहीं काळानें ह्याच्या उपयुक्तेबद्दल त्यांची देखील खात्री झाल्याविना राहणार नाहीं. कॅबेटसाहेबांचें नेहमीं असें ह्मणणें असें कीं, “आपण जे हे इतके कारखाने चालविले त्याला कारण केवळ बुद्धिबळ येवढेंच नाहीं, तर त्यास आणखी कांहीं गोष्टींचें बरेंच सहाय्य लागलें.” ते ह्मणत, “आपल्या कृतीवर वर्तमानपत्रकर्त्यांची आणि अम्मलदार लोकांची तर नेहमीं वक्रदृष्टि असे. ” कारण त्यांचे लेख नेहमीं त्यांच्याविरूद्ध असत. परंतु शेवटीं अशी कांहीं गोष्ट झाली कीं सर्वत्रच त्यांचेविषयीं मित्रत्व बुद्धि दिसू लागली. श्रीमंत लोकांस आणि अधिकारी लोकांस पुष्कळ मित्र असतात यांत कांहीं नवल नाहीं; कारण ते त्या लोकांच्या स्वतःच्या सद्गुणांमुळे झालेले नसून केवळ त्यांच्या द्रव्यामुळे व अधिकारामुळे झालेले असतात; आणि द्रव्य व अधिकार हीं नाहींशीं झाल्याबरोबर पांखरांप्रमाणें ते सर्व बनलेले

मित्र निघून जातात. परंतु कॉबेटनें जी मैत्री संपादन केली ती निवळ त्याच्या सद्गुणाचें फळ होय. ते म्हणत कीं, “ मीं जीं जीं कृत्यें केलीं तीं तीं बहुतेक अंशीं माझ्या उद्योगी स्वभावामुळें झालीं. ” मनुष्यास पाहिल्याबरोबर त्याच्याविषयीं लोकांच्या ठायीं पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली पाहिजे; आणि शिवाय पाहणारास असें वाटलें पाहिजे कीं, हा मनुष्य मितव्ययी, अन्यायभीरू, उद्योगी, प्रामाणिक आणि दृढनिश्चयाचा आहे. इतके गुण संपादण्यास आपण लागलों कीं, कळकळीच्या मित्रांची आपणास कधीं वाण पडणार नाहीं हें पक्केंपणीं सर्वांनीं लक्षांत बाळगावें.

६ ग्रंथाचे विभाग — मूळ ग्रंथकारानें आपल्या ग्रंथाचे पुढें लिहिल्याप्रमाणें सहा भाग केले आहेत:—

भाग पहिला—तरुणावस्थेंतील मुलांस उपदेश.

भाग दुसरा—तरुण मनुष्यांस उपदेश.

भाग तिसरा.—लग्नाच्या मागण्या करणाऱ्यास उपदेश.

भाग चवथा—लग्न झालेल्या पुरुषांस उपदेश.

भाग पांचवा—आईबापांस उपदेश.

भाग सहावा—पौरजनांस उपदेश.

यांपैकीं आम्हीं प्रस्तुतच्या पुस्तकांत पहिला, दुसरा व पांचवा इतके भाग घेतले आहेत. या पुस्तकाची लोकांत रीज कशी काय पडते हें पाहून सर्व भागांच्या सारांशाचें पुस्तक आमच्याजवळ तयार असलेल्या टिपणावरून तयार करून छापविण्याचा आमचा विचार आहे, असें आम्हीं प्रथमावृत्तीच्या वेळीं लिहिलें होतें;

परंतु तसें न करण्याचें कारण प्रस्तावनेंत दिलें आहे त्यावरून कळून येईल.

सुनीतिपथ सेवणें मलिन कर्म माने च ना ।
घडों मरण नावडे खल जनाप्रति प्रार्थना ॥
विपत्तिसमयींही जो प्रकटवीच ना दीनता ।
भल्याविण असे असिब्रत करूं शके कोणता ॥ १ ॥

—वामन.

भाग दुसरा.

मुलांस उपदेश.

गुणैरुत्तुंगतां याति नौचैरासनसंखितः ॥

प्रासादशिखगरूढः काकः किं गरुडायते ॥

सु० र०

१ हा भाग लिहिण्याचा उद्देश—सदसद्विचाराची वागणूक कोणती म्हणजे, चांगलें कोणतें व वाईट कोणतें, चांगल्या वर्तनापासून फायदा कोणता व गैरवर्तनापासून नुकसान कोणतें, हे मनुष्यप्राण्यास ज्या वयांत समजू मात्र लागतें, अशा वयाच्या पल्ल्यास आज तुम्ही येऊन पोचलां आहां; म्हणजे तुमच्या वयाच्या अजमासें चवदापासून वीसपर्यंत वर्षे झालीं आहेत अशी कल्पना करून या भागास प्रारंभ करूं. मातापितरांच्या संबंधानें तुमचीं कर्तव्यकर्में काय काय आहेत ह्याविषयींचे विचार तूत न सांगतां तुम्हांस तुमच्या आप्तदृष्टांस आणि ज्या ज्या लोकांशीं तुमचा संबंध येणारा आहे त्यांस, तुम्ही कोणत्या तऱ्हेनें वागलां असतां सुखप्राप्ति होईल व ज्यांपासून तुम्ही उत्पन्न झालां त्या तुमच्या मातापितरांस संतोष होऊन मानप्रद वाटेल हें सांगण्याचा आमचा इरादा आहे.

२ आपला आपण उदरनिर्वाह करणें—या संसारसागरांत शिरण्यापूर्वी प्रत्येकानें प्रथमदर्शनींच ही गोष्ट पक्की लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, जर परमेश्वराच्या परम दयालुत्वाच्या योगानें आमची शरीरप्रकृति निरोगी असून सदृढ आहे, व मनेंही कोणत्याच प्रकारच्या चिंतेनें गढूळ झालेलीं नाहींत, तर या जगांत आम्ही कांहींना

कांहीं तरी उपयुक्त असें काम करून निदान आपला आपण तरी उदरनिर्वाह केला पाहिजे. असें जर आम्ही न करूं, तर आमचा केवळ भूमीस भार झाल्याप्रमाणेंच होईल यांत संशय नाही. कदाचित कोणाजवळ पैशाचा भरपूर पुरवठा असेल किंवा कर्जवाम केल्या-शिवाय उदरनिर्वाहाची कांहीं सोय असेल, तर ती गोष्ट कांहीं अंशीं निराळी; परंतु आमच्या मते अशा प्रकारच्या लोकांनीं देखील आपल्या देशबांधवांची सेवा कांहीं तरी करावी हें हितावह होणार आहे. वर लिहिलेली गोष्ट पक्केपणीं ध्यानांत ठसल्याविना कोणत्याहि गोष्टीस हात घातला असतां ती व्हावी तितकी फाय-देशीर होणार नाही. दुसऱ्यांच्या श्रमावर उदरनिर्वाह करणें हें कृत्य मूर्खपणाचें तर खरेंच; परंतु तसें करण्यास जुलूम करणें व दरोडा घालणें असें म्हटलें असतांही फारसें वावगें होईल असें आम्हांस वाटत नाही.

३ सुखप्राप्ति होण्यास मुख्य साधन—ज्या लोकांकरितां हें पुस्तक लिहिण्याचा आम्ही उद्योग करित आहों, त्या लोकांची स्थिति कंगालपणाची नाही असें क्षणभर घेऊन चालण्याचा आमचा विचार आहे. जरी आम्हीं असें लिहिलें तरी त्या कंगाल लोकांस ह्या पुस्तकापासून फायदा होणार नाही असें नाही. ह्या जगांतील सर्व लोकांचा मुख्य हेतु सौख्यप्राप्ति करून घेण्याचा आहे; परंतु अशा प्रकारचा हेतु सर्वांचा असून सुखप्राप्ति तर फारच थोडे लोकांस होते याचें कारण काय, असा सहजच प्रश्न उत्पन्न होतो. त्याचें कारण सुखप्राप्तीला अत्यावश्यक गोष्ट जी स्वतंत्रतेनें वागून उदरपोषण करण्याची हौस, तिचा अभाव बहुतकरून सर्वत्र दृष्टीस पडतो हें होय. सुखप्राप्तिसिाठीं हांजी हांजी, पक्षपात, वरकणीं मैत्री व गैरशिस्त रीतीनें होणारा फायदा, इतक्या गोष्टींचा त्याग सपा-

ट्यासरशीं करून स्वतःच्या उद्योगावर आणि चांगल्या वर्तनावर सर्व-
थैव अवलंबून राहिले पाहिजे. बडे बडे पदवीवाले लोक मोठमोठ्या
किंमतीचे पोशाख घालून चैनीत असतात, ह्यावरून तुम्हांस कदा-
चित वाटेल कीं, ते मात्र सुखोपभोग घेत असतील; परंतु अनुभवा-
वरून असे स्पष्ट दिसून येईल कीं, जर ह्या लोकांच्या अंगीं वरील
गुण नसतील तर त्यांस काडीभरही सौख्य होणार नाहीं.

४ हांजी हांजी करणारांची स्थिति व त्यांची इच्छा--
सूक्ष्म दृष्टीने पाहिले असतां आपलीही खात्री होणार आहे कीं, वर
लिहिलेला मुद्दा अगदीं खरा आहे. पहा कीं, थोरांनीं पक्षपात केल्या-
मुळे किंवा त्यांच्या कृपेच्या योगाने ज्या गोष्टींचा आम्हांस लाभ होतो
असे वाटते, तो हिरावून घेण्यास त्यांस काडीभर अवकाश लागेल
काय ? उपयुक्त उद्योग केल्याशिवाय इतर रीतीने जो आपला उदर-
निर्वाह करितो, त्यास प्रतिस्पर्धी फार असतात; कारण त्याची प्रौढी
हांजी हांजी करून प्रीति संपादण्यांतच असते, आणि त्या युक्तीने
प्रीति संपादण्याची हातोटी पुष्कळांस साधण्यासारखी आहे. यास्तव
अशा प्रकारांनीं उदयास आलेल्या लोकांस आपला अस्त लवकर
होईल ही भीति नेहमीं बाळगावी लागते, व आपल्यावर कोणी
वरचढ करतो कीं काय, या विचिंतनें ते सर्वदा चूर असतात. दुस-
ऱ्यांच्या केवळ लहरीवर ज्यांची उपजीविका ते लोक सदा सर्वकाळ
काळजीत असतात, याचें कांहीं नवल नाहीं. यांचें जीवित आणि
कुत्र्याचें जीवित हीं दोन्हीं सारखींच; किंबहुना यांचीच स्थिति
अधिक वाईट हटली तरी चालेल. कारण कुत्र्यापेक्षां ह्यांस गुलाम-
गिरी जास्त करावी लागते. आणि खरेच, आळसाचा परिणाम
गुलामगिरीपेक्षां जास्त तो काय असावा ? अशा लोकांचें वस्त्रपात्र
व खाणेंपिणें हीं किती जरी चांगल्या प्रकारचीं असलीं, तरी ज्यांच्या

अजंवानें तें उदयास आलेले असतात त्यांच्या कुवर्तनावद्दल ' ब्र ' देखील काढण्याची त्यांची कुवत नसते; ते दाखूबाज असोत, जुलमी असोत, किंवा अगदीं मूर्ख असोत, त्यांच्या कृत्यांबद्दल या हांजी हांजी करणारांस गप्प बसावें लागतें; इतकेंच नव्हे, तर प्रसंगानुरूप तीं कृत्ये चांगलीं आहेत असें म्हणण्याची देखील त्यांस वेळ येते. ज्याप्रमाणें गुलाम लोकांना आपल्या धन्यापेक्षां सहस्रपट ज्ञान आपल्या अंगीं असतांही त्यांसच ज्ञानी ह्मणून त्यांची वाहवा करावी लागते, तशीच स्थिति या आमच्या स्तुतिपाठकांची होते. स्वतःकरितां भाकर मिळवून खाण्याची अंगांत धमक असतां असा लांडगूलचालनविधि पतकरून पोटाची खांच भरणें यापेक्षां मरण देखील बरें असें विचारा-अंतीं वाटणार आहे. आतां जे आंधळे, पांगळे, थोटे वगैरे आहेत त्यांची मात्र गोष्ट निराळी आहे.

असा जरी प्रकार आहे तरी तशा नीच प्रकारांनींही पुढें पडण्याची लोकांची खटपट चालू असलेली नेहमीं दृष्टीस पडते हें कसें ? ह्याचें योग्य व खरें कारण असें आहे कीं, आपली खरी योग्यता व त्या योग्यतेनुरूप मिळणारें अन्न व वस्त्र, हीं नूतन कडकडीत मंडळीस तुच्छ वाटू लागलीं आहेत. ह्मणूनच ते कोणत्या तरी रीतीनें आपली योग्यता खऱ्या योग्यतेपेक्षां जास्त आहे, असें दाखाविण्याच्या प्रयत्नास लागतात. अशा रीतीनें आपली स्वतंत्रता गमावून ते डौली गुलामच होऊन बसतात. खरे विद्वान व सदसद्विचारी म्हणून जितके आहेत ते मात्र या मार्गाकडे हुंकूनसुद्धां पहात नाहींत.

५ स्वल्प संतोषः—कित्येक राष्ट्रांत स्वतंत्रता या शब्दाचा व्याख्या केवळ दोनच शब्दांनीं केलेली आढळते. ते शब्द " अल्प संतोष " म्हणजे " थोडक्यांत संतोषी राहणें " हे होत. ह्या शब्दांतील आशय मनांत ठेवून वागणें, हेंच स्वातंत्र्याचें मूळ बीज होय.

हे शब्द खाणेंपिणें याखेरीज पोषाक वगैरे इतर व्यवहारांतील गोष्टीसही उत्तम रीतीनें लागू करितां येतात. जेव्हां डॉक्टर जानसन यानें इंग्लिश भाषेचा कोश लिहिला, तेव्हां त्यांत त्यानें “ पेन्शनर ” या शब्दाची व्याख्या “ सरकारचा गुलाम ” अशी केली आहे. परंतु पुढें हेंच विद्वान घेंड पेन्शनर होऊन बसलें आणि त्यास सरकारचा गुलाम अशी पदवी धारण करावी लागली. ज्या वेळीं ह्या विशाल बुद्धीच्या सद्गृहस्थानें व उद्योगी व प्रतापी सिंहानें पेन्शन घेतलें त्यावेळीं त्याच्या मनाची स्थिति काय बरें झाली असेल ! खरोखर आपण दिलेल्या व्याख्येनुरूप आपणच गुलाम झालों, असें पाहून त्यास परम खेद झाला असेल यांत संदेह नाही. असें जर होतें तर त्यानें पेन्शनर बनायचें नव्हतें, अशी कोणी शंका काढतील तर त्यास एवढेंच समाधान आहे कीं, “ थोड्यावर राहणें ” या गोष्टीचा त्यानें निःसंशय अन्वेष केला असावा.

६ चैनबाजीचा परिणामः—जावत्कालपर्यंत विद्वान् लोक चैनबाजीच्या सपाट्यांत सांपडलेले नसतात, आणि धनाढ्य व अधिकारसंपन्न लोकांनीं त्यांचीं मनें कलुषित केलेलीं नसतात, तोंपर्यंत त्यांच्या कृतींत, लिहिण्यांत व बोलण्यांत स्वतंत्रता आणि सत्य हींच काय तीं दृष्टीस पडतात. आणि एकदां चैनबाजीनें त्यांजवर पगडा बसविला, कीं झालें त्यांच्या जन्माचें मातेरें ! मग त्यांचे आचार—विचार सर्व काहीं बदलून जातात व त्यांस गुलाम होऊन राहण्याशिवाय गत्यंतरच नाही असें होऊन जातें. काल्पनिक गरजांच्या योगानें निर्बल होऊन नीचत्वास आलेले असे पुष्कळ लोक आमच्या दृष्टीस पडतात. चार्ल्स फॉक्स साहेबापेक्षां अधिक बुद्धिवान् व हातीं धरलेलें काम पार पाडण्यामध्ये जास्त कुशाग्रबुद्धीचा असा मनुष्य मिळणें कठीण. ह्याचा वाद-विवाद शहाणपणाचा व न्यायाचा असे. व्यवहारांत तर ह्याच्या तार-

तम्याची सीमाच नव्हती; परंतु ह्याची रीतभात फार उधळपट्टीची व ऐषआरामाची असे, त्यामुळे श्रीमान् असे जे त्याचे अनुयायी त्यांच्या धोरणाने त्यास वागावे लागे. अशा प्रकारचे लोक फार धूर्त व शहाणे असले, तरी आपस्वार्थी व मूर्ख श्रीमान् लोकांच्या म्हणण्यास त्यांस माना डोलवाव्या लागतात, आणि असे झाले म्हणजे त्यांच्या बुद्धिचापल्यापासून त्यांच्या देशबांधवांस होणारा जो उपायोग व फायदा, त्यांस मात्र ते अगदीं आंचवतात.

पोषाक, नाटकें, गाड्याघोडे, खाणेंपिणें वगैरेच्यासंबंधानें आपला फुकट होणारा खर्च आपण सर्वथैव टाळला पाहिजे.

७ आपला पोषाकः—प्रथम पोषाकविषयीं विचार करूं. मौल्यवान् पोषाकाच्या योगानें शरीर नटविण्याची इच्छा केवळ दांभिकपणापासून उत्पन्न होते. हा दांभिकपणा तारुण्यांत फार असतो, आणि एकदां तरुणपणीं जडलेली संवय पुढें सुटणें दुरापास्त होतें. हा दांभिकपणा पुष्कळांच्या उपहासास कारणीभूत झाला आहे, होत आहे आणि पुढें असाच होणार. हा पोषाकी दांभिकपणा उत्पन्न होण्याचें कारण असें आहे कीं, उत्तम तऱ्हेचा पोषाक करून आपण मिरवू लागलों म्हणजे सर्व लोकांचें लक्ष आपणांकडे लागेल व त्यांकडून आपणांस मान मिळेल अशी आपली समजूत असते. परंतु अनुभवाअंतीं आम्ही खात्रीनें असें सांगतो. कीं, हा समज अगदीं चुकीचा आहे. मध्यम प्रकारच्या बुद्धिवान् व विद्वान् लोकांस तर तुम्हांबद्दल कांहींच वाटणार नाहीं. ज्यांस तुम्हांप्रमाणेंच दंभानें घेरलें आहे, ते हा तुमचा लोकांस फसविण्याचा प्रयत्न पाहून उलट तुमचा तिरस्कार करूं लागतील आणि श्रीमान् लोक तर तुम्हांकडे दुकूनही पहाणार नाहीत. तुमचा पोषाक नेहमीं तुमच्या योग्यतेप्रमाणेंच असला पाहिजे. बाहेरील

डामडौलाच्या योगानें आपला सततचा फायदा करून घेतां येईल असें कोणीही मानू नये. लोकांच्या मनांत जो आपल्याविषयीं चांगला गृह उत्पन्न होतो, तो आपल्या योग्यतेवर, आणि ज्या प्रमाणानें आपण लोकांच्या उपयोगी पडलेले असतो, त्यावर अवलंबून असतो.

यावरून असें स्पष्ट होतें कीं, प्रत्येकानें आपला पोषाक हलकट तऱ्हेचा होऊं न देतां होतां होईल तों आपल्या योग्यतेनुरूप करण्याची वहिवाट प्रथमपासून ठेवावी. वरील आंगरख्याच्या सफाईकडे व झांकीकडे विशेष लक्ष न पुरवितां त्याच्या आंतील बंड्यांच्या स्वच्छतेकडे जास्त लक्ष पुरविलें पाहिजे. आपल्या धंद्याच्या संबधानें कांहीं एक अडचण न सोसतां जितकी स्वच्छता ठेवितां येईल तितकी प्रत्येकानें ठेवणें हें एक त्याचें कर्तव्यच होय. छानदार व मूल्यवान् पोषाकाच्या योगानें लोकप्रीति आपणांवर जास्त बसेल, हा विचार क्षणभर देखील मनांत आणूं नका. हल्लीं बहुतेकांस असें कांहीं वाटूं लागलें आहे कीं, आपली कायमची जी स्थिति आहे ती आपल्या योग्यतेपेक्षां कमी दर्जाची आहे. अशी समज असणें ही फार दुःखाची गोष्ट समजली पाहिजे. या लोकांची दृष्टि कामकाज केल्याखेरीज कोणत्या रीतीनें आपला चरितार्थ चालेल ह्यांकडे लागलेली असते. आणि अशा ह्या फुकटखाऊ लोकांची संख्या, ज्या मानानें कर्जवाम देणाऱ्या लोकांची संख्या वाढेल त्या मानानें वाढणारच; आणि असें झालें ह्मणजे उद्योग, अभ्यास, काटकसर आणि काळजी हीं कोठून दृष्टीस पडणार ? आणि हा इतका उपव्याप कशाकरितां म्हणाल तर केवळ ह्या बाह्यात्कारी दांभिक डामडौलाकरितां.

८ नाटकें व तमाशे:—नाटकें व नाचतमाशे ह्यांमध्ये तर अलीकडे आपल्या लोकांच्या पैशाची फारच उधळपट्टी होऊं लागली आहे, आणि तरुण लोकांत तर ह्या गोष्टीची फारच रेलचेल उडा-

ल्याचें दिसून येतें. प्रत्येक जिल्ह्याच्या मुख्य ठिकाणीं व लहान मोठ्या संस्थानांत जिकडे पहावें तिकडे एक नाहीं एक तरी नाटककार मंडळी असतेच. नाटके वगैरे गोष्टींच्या योगानें मनोरंजन व्हावें असा पूर्वींच्या नाटकोत्पादकांचा हेतु होता; परंतु नाटके व तमाशे पहावयास जाणें हें अलीकडे आपल्या कर्तव्यकर्मिंपैकींच एक होऊन बसलें आहे. ह्या नाटक व तमाशाच्या पायीं पर ठिकाणीं अभ्यासाकरितां स्वतंत्र रीतीनें राहिलेलीं मुलें वाईट मार्गास लागलीं आहेत असें आम्ही नेहमीं पाहतों. ह्यास्तव तरुण लोकांनीं ह्या कार्मीं प्रथमपासून फार सावधगिरी ठेवून आपल्या वित्ताचा व अमूल्य वेळाचा खर्च न होऊं देण्याविषयीं फार खबरदारी ठेविली पाहिजे.

नाटकांत सोंग घेऊन काम केल्यानें भाषा सुधारते, व अंगांत बोलण्याचालण्याचें धारिष्ट येतें अशा अनेक प्रकारच्या सुधारणा होतात असें कित्येक लोकांचें म्हणणें पडतें; पण ह्या म्हणण्यांत सत्यांश किती आहे हें परमेश्वरासच ठाऊक ! कारण आमच्या अनुभवास तर असें आलें आहे कीं, जितकीं मुलें म्हणून नाटकांत शिरतात, तितकीं बहुतकरून व्यसनी होतात. अंगांत विद्येचा लवलेश नसल्याकारणानें पुढें त्यास आचारी किंवा पाणके बनून दुःखांत दिवस काढावे लागतात, आणि जर कदाचित त्यांच्या व्यसनापासून त्यांस एखादी व्याधी जडली असेल तर त्यांच्या दुःखास पारावरच नाहींसा होतो !

गाड्याघोडे वगैरेच्यासंबंधानें जरी विचार करण्यासारख्या फार गोष्टी नाहींत, तरी चैनी, श्रीमान् लोक व जहागीरदार लोक आपल्या आवश्यकतेपेक्षां जो पैसा ह्या कार्मीं खर्च करितात, तोच

जर ते देशसुधारणेच्या कार्मीं जास्त खर्च करतील तर त्यापासून बराच फायदा होणार आहे.

९ गोड खाणें व सुरापानः—आतां खाण्यापिण्याविषयीं चार शब्द लिहूं. खाण्यापिण्याच्या कार्मीं पुढील गोष्टींची संवय न लागण्याविषयीं फार जपलें पाहिजे. म्हणजे नेहमीं गोड गोड फार खाणें, अधाशीपणानें खाणें आणि दारू वगैरे मादक पदार्थांचे सेवन करणें, ह्यांची गणना मनुष्यांच्या नासाडीस जीं व्यसनं कारणीभूत होतात, त्यांपैकीं मुख्यांतच केली असतां फारसा खोटेपणा येईल असें वाटत नाहीं. हीं व्यसनं ज्यास लागतात त्यांची गणना मनुष्य-जातीमध्ये करण्यापेक्षां पशुवर्गामध्ये जास्त शोभणारी आहे. दारू पिणें हें कोणत्याही देशांतील कोणत्याही विशेष धर्मानें ग्राह्य नाहीं. त्याप्रमाणेंच कोणासही दारूबाज हें विशेषण दिलें असतां त्यास वाईट वाटून राग येणार नाहीं, असें होणार नाहीं. कोणत्याही देशांतील लोक, निदान आमचे हिंदुस्थानवासी लोक तरी, उघडपणें मद्यसेवन करण्यास कधींही धजणार नाहींत. अशा गोष्टी असून ज्या देशांत पहावें त्या देशांत ह्या सुरापानाचें पाऊल पुढेंच ! कित्येक ठिकाणीं तर असें आढळून येतें कीं, संसारास सरसालास जितका पैसा लागतो, त्यापैकीं निम्म्याचा फत्ता ह्या बुद्धिभ्रंश करणाऱ्या मदिरेकडेच होतो ! कित्येक देशांत तर ह्या व्यसनास देहान्त प्रायश्चित्त असे. असें असून व दिवसेंदिवस जिकडे तिकडे सुधारणेचा झेंडा कायम रोवण्याविषयीं दृढ व दीर्घ प्रयत्न सुरू असतां ह्या दुष्ट सुरेनें, विद्येनें मंडित झालेल्या लोकांवरही आपला अम्मल बसवावा हें दुर्भाग्यच समजलें पाहिजे ! गोड पदार्थांचें सेवन करणें हें जरी दारूइतकें दुष्ट नाहीं, तरी त्यापासून विनाकारण जास्त खर्च लागून अंगांत आळसाची वृद्धि होते व दिवसानुदिवस चैनबाजीकडे

आपला कल जास्त होऊं लागतो. परंतु एकदां का कडनिकड करून तारुण्यांत ह्या गोष्टी झिटकारून दिल्या, कीं झालें बहुतेक काम. मग थोरपणीं ह्यांच्या सपाट्यांत सांपडण्याची फारशी भीति नाही. ही चैनबाजी मानवी सुखाचा इतका घात करणारी आहे कीं, लहानपणापासूनच ती टाळण्याविषयीं चांगल्या प्रकारची खबरदारी घेतली पाहिजे; नाहीपेक्षां पुढें फार तोटे होतात. लहानपण व तारुण्य दारूबाजींत व खादाडपणांत, तर थोरपण व वृद्धत्व दुःखांत व दग-दगींत, हें सरून पुढें पाऊल टाकावें.

आतां ह्या खाण्यापिण्याच्या चैनबाजींत किती तऱ्हांनीं आपलें नुकसान होतें तें पाहूं. प्रथम तर हिच्यापार्यां मनुष्यमात्राचा अतोनात पैसा खर्च होतो. कारण त्यासंबंधीं लागणारी सर्व सामुग्री फारच महाग मिळते. बरें, जित्तस महाग दरानें विकत आणल्यावर ते पुन्हा तयार करण्यासही फार पैसे लागतात. केवळ एक दोन मनुष्यांच्या क्षुधाशांतीकरितां दोन चार मनुष्यांस खपावें लागतें. जळणकाढूक जास्त लागतें. स्वयंपाकाचीं भांडीं दिढी दुपटीनें फाजील लागतात. जागा तर जास्त पाहिजेच पाहिजे. सर्व कांहीं जास्तच पाहिजे; आणि इतकें सर्व कोणांकरितां ? तर ज्या मनुष्याच्या अंगीं खाण्यापिण्याचे पदार्थ मिळविण्याची शक्ति नसून जे केवळ आयत्या पिठावर रेघा ओढणारे असतात त्यांकरितां. असें म्हणण्याचें कारण एकदां का ही चैनबाजी चिकटली, कीं उपयुक्त धंद्याच्या नांवानें पूज्यच समजावयाचें. चैनबाजीचे पदार्थ खाण्यापिण्याची ज्यांस संवय असते, त्यांचा बराच वेळ अगदीं मातीमोलानें जातो हें म्हणणें फाजीलपणाचें होणार नाही; अशा प्रकारचे चैनी तरुण लोक नोकरींत असणें म्हणजे त्यांच्या यजमानांचें दुर्दैवच समजलें पाहिजे. कारण कांहीं झालें तरी आपल्या जेवणाखाण्याचा बेतवात संभा-

कूनच हे आपल्या यजमानाची नोकरी बजावणार. त्यांना काळजी काय ती फक्त खाण्यापिण्याचीच असावयाची. एखादें अतिशय जखरीचें काम जरी त्यांच्या चैन करण्याच्या वेळीं आलें, तरी ते तें देखील एकीकडे सारणारच. कॉबेटसाहेबांची स्वतःच्या अनुभवाची खालीं लिहिलेली गोष्ट वाचून ह्याबद्दल बरीच खात्री होणार आहे. ते म्हणतात “ कांहीं वर्षांमागे एक तरुण गृहस्थ मजकडे आला, आणि मला म्हणाला कीं, लिहिण्याच्या कामावर तुम्हीं मला ठेविलें असतां फार मेहेरबानी होईल; कारण माझी स्थिति फारच गरिबीची आहे. त्याच्या अंगीं काम करण्याची लायकी आहे असें दिसून आल्यावरून मीं त्याच्या म्हणण्यास रुकार दिला. पुढें कांहीं कागद ताबडतोब लिहून तयार करण्याचें कारण असल्यामुळें मीं त्या मनुष्यास ते लागलेंच लिहून तयार करण्यास सांगितलें. परंतु तो घड्याळाकडे पाहून घाईघाईनें म्हणाला, ‘माझी तर आतां जेवणाची वेळ झाली, सबब माझ्यानें आतां बसवणार नाहीं.’ मीं म्हटलें, काय ! तुमची जेवण्याची वेळ इतक्यांत झाली ? तर तुम्हांला आतांच गेलें पाहिजे असेल ? आणि असें ज्यापेक्षां आहे त्यापेक्षां आतां तुम्ही तिकडेच जा, असें त्यास सांगणें मला भाग पडलें. काय चमत्कार पहा ! कीं जो मनुष्य खाण्यास नसल्याकारणानें मजकडे केविलवाणें तोंड करून चाकरी मागण्यास आला, त्याला त्या चाकरीपेक्षां जेवण जास्त वाटून, माझ्या अदमासापेक्षां तीन चार तास अगोदर काम न करितां त्यानें जेवणास जाण्याची तयारी केली, आणि त्याप्रमाणें तो निघूनही गेला.” अशा मनुष्याकडून काम घेण्याचें फारच कठीण.

१० चैनी लोकांची मित्रमंडळी—आतां अशा कित्येक प्रकारच्या उधळपट्टीच्या योगानें व दुर्व्यसनांनीं ज्या मानवी प्राण्यांची

हानि होते असें आम्ही पाहतों त्या लोकांना त्यांच्या ओळखीचे लोक व त्यांची मित्रमंडळी तरी मान देते अशी तुमची समजूत आहे काय ? जर असेल तर ती बरोबर नाही असें आम्ही स्पष्ट म्हणतो. उलट ते लोक ह्या लोकांचा तिरस्कार करूं लागतात आणि त्यांचें पाऊल आपल्या घरीं पडूं नये अशाविषयीं जितके म्हणून उपाय आहेत तितके केल्याशिवाय ते कधींच राहत नाहींत. कारण, ते लोक त्यांच्या घरीं गेले कीं त्यांच्यामुळें त्यांस जास्त खर्च येणारच आणि केव्हां ना केव्हां तरी ते त्यांच्या खाण्यापिण्याची टवाळी करणारच. आणि असें करणें कोणालाही पसंत पडणार नाहीं, ही गोष्ट अगदीं उघड आहे. जे लोक सार्धें अन्न खातात व स्वच्छ पाणी पिऊन असतात त्यांची चैनबाज लोकांत टवाळी होते खरी; परंतु कोणत्याही प्रकारचे लोक त्यांचा कंटाळा करीत नाहींत; कारण त्यांपासून खाण्यापिण्याच्यासंबंधानें कोणासच त्रास पोहोचत नाहीं. गोडघांशे व चैनी लोकांस भोजनास बोलवावयाचें म्हटलें म्हणजे चांगलाच विचार करावा लागतो. कारण अशांपैकीं एकास खुष राखणें देखील मोठ्या जोखमाचें असतें; म्हणूनच अशा लोकांच्या संसर्गापासून जितकें दूर असावें तितकें बरें असें वाटू लागतें. हें खाण्यापिण्याच्या संबंधानें झालें. आतां इतर दुर्व्यसनी लोकांच्या दुर्व्यसनाचा शिंतोडा कोठें आपणांवर उडेल ही भीति सर्वास, व विशेषेंकरून दुर्व्यसनांत न गोंवलेल्यांस सदां सर्वकाळ बाळगावी लागते; यास्तव जो तो त्यांस टाळण्याच्याच खटपटींत असतो. जो मनुष्य दुर्व्यसनी नसून मिताहारी असतो तो निरोगी असून शक्तिमान्ही असतो. त्यास सुखाची कधींही वाण पडत नाहीं. सबब आतां खाण्यापिण्याच्या वगैरे चैनबाजीच्या कामीं व इतर दुष्ट व्यस-

नांच्या संबंधांत आपण किती अलिप्त असलें पाहिजे याचा विचार आमच्या तरुण वाचक मित्रांवरच सोपवितों.

११ चहाकॉफी—खाण्यापिण्याच्या संबधानें लिहित असतां कॉबेटसाहेब पुढील लेख लिहितातः—‘ खाण्यापिण्याच्या पदार्थां-विषयीं जें मीं इतकें पांडित्य केलें, त्याची समाप्ति करण्यापूर्वीं मी तुम्हां सर्वांपाशीं आणखी एक मागणें मागतों; तें हें कीं, जर तुम्हांस कदाचित् चहाकॉफीची संवय लागली असेल तर ती ताबडतोब सोडून द्या; आणि जर नसेल तर फारच चांगलें झालें. मी स्वानुभवा-वरून सांगतों कीं, हे दोन्ही पदार्थ शरिरास फार अपायकारक आहेत. माझ्या वयाच्या सव्विसाव्या वर्षीं मला चहा व कॉफी घेण्याची संवय लागली; परंतु ज्या वेळीं ती माझी संवय सुटली तेव्हांपासून मी लवकर उठूं लागलों, नेमस्तपणें आहार करूं लागलों, माझी वृत्ति पुष्कळ पालटली, आणि या सर्व कारणांमुळें माझ्या शरीरसंपत्तींतही पुष्कळ सुधारणा झाली. मी जरी डॉक्टरी आव घालण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं, तरी खात्रीनें असें सांगूं शकतों कीं, कढत कढत चहा-कॉफी किंवा दुसरा कोणताही पातळ पदार्थ सेवन करणें हें शरीर-संपत्तीस खचितच अपाय करणारें आहे. शिवाय खर्चाच्या व वेळाच्या मानानें पाहिलें असतां ह्यापासून कांहींएक उपयोग न होतां उलट नुकसानी मात्र होणारी आहे.

१२ करमणुकीची आवश्यकता—आतां मनुष्याच्या सौख्यास कांहीं करमणुकीची म्हणून जरूरी असतेच. त्यास ती करमणूक कोणत्या प्रकारची असावी याबद्दल चार शब्द लिहूं. इंग्लंडचा प्रसिद्ध राजा जो ऑलफ्रेड धी ग्रेट ह्याजबद्दल ग्रंथांतरीं अशी हकीगत आढळते कीं, तो दिवसाच्या चोवीस तासांपैकीं आठ तास काम करी,

आठ तास विश्रांति घेई, आणि बाकी राहिलेले आठ तास करमणुकींत घालवी. आतां ह्या आठ तासांत तो राजा असल्या कारणानें कांहीं वेळ कामकाजांत जात असेल ही गोष्ट खरी आहे, आणि कामकाजाच्या कमीजास्तपणाच्या संबधानें पाहिलें असतां, निरनिराळ्या घंघांतील लोकांस करमणुकीकडे खर्च करण्यास कमजास्त वेळ मिळणार हें उघड आहे; परंतु प्रत्येकानें या कामाकडे कांहीं वेळ लावणें हें अगदीं अगत्याचें आहे. नेहमीं काम करण्यांत गुंतलेल्या मनाची स्थिति तुरुंगांतील कैद्याप्रमाणें, किंवा थोडीबहुत त्यापेक्षांही निकृष्ट असते असें म्हटलें तरी चालेल. सबब पूर्ववत् त्या मनास हुरूप व हुषारी येण्यास विश्रांति व करमणूक पाहिजे. या कामीं कोणता वेळ घालावयाचा, व करमणूक कोणत्या तऱ्हेची करावयाची या गोष्टींची निवडणूक मात्र फार जपून केली पाहिजे. ती करमणूक अशा तऱ्हेची असली पाहिजे कीं, तिजपासून दुसऱ्या कोणास कांहीं एक उपद्रव न होतां आपल्या शरिरास तर त्यापासून फार हीत व्हावें. मोकळ्या हवेंत फिरावयास जाणें, उघड्या जाग्यांत चालण्यासारखे चेंडूदांडूचे, सूरपाटाचे व खोचे वगैरे खेळ बेताबातानें खेळणें, व सवड असल्यास रानांत शिकारिास जाणें ह्या व असल्या प्रकारच्या इतर करमणुकी आमच्या मते फार उत्तम होत. कारण ह्यांत शरिरास व्यायाम होऊन भूक चांगली लागते व शक्ति वृद्धिगत होते. ह्या करमणुकी दिवसाच कराव्या; म्हणजे रात्रीच्या जागरणापासून होणारा त्रास न होतां प्रातःकाळीं लवकर उठण्यास हरकत नाही. मोठमोठ्या शहरांतून राहणाऱ्या लोकांस मात्र असल्या प्रकारचे खेळ फारसे खेळावयास सांपडत नाहींत, म्हणूनच शहरांतील तरूण लोक अशक्त असल्याचें आम्ही पाहतों. त्यांची करमणूक म्हणजे एक पुस्तकें, किंवा सोंगट्या, गंजिफा, पत्ते वगैरे बैठे खेळ. त्यांत या खेळांचा नाद लागला, म्हणजे

प्रसंगीं नुकसान होण्याचाही संभव असतो; कारण होतां होतां त्यांची मजल जुगारापर्यंतही येऊन पोहोचते.

१३ जुगार व नाटकगृहे—जुगार म्हणजे पैसे लावून खेळ खेळणे. ही अति नीचपणाची करमणूक होय. ह्या जुगारापासून समाजाची अनेक रीतीनें हानि होते, म्हणून सरकारानें तो कायद्यानें बंद केला आहे. हा एकपक्षीं गुन्हा तर होयच, शिवाय त्यापासून दुसऱ्याचा पैसा अपहार करण्याची दुष्ट बुद्धि उत्पन्न होऊं लागते. लोक आपणांपासून व आपण लोकांपासून असा कांहीं पैसा काढतो कीं, त्याबद्दल योग्य असा मोबदला एकमेकांस कांहींच मिळत नाही. जुगार खेळणारांपैकीं आजपर्यंत कोणास सुख तर झालें नाहींच; परंतु उलट सर्व जुगारी लोक दुःखानें पिडलेले मात्र दृष्टीस पडतात. या व्यसनांतही वेळेचा कांहीं कमी खर्च होत नाही. जो वेळ तरुण लोक अशा कामांत घालवितात, तोच मौल्यवान् वेळ जर ते वाचण्यांत, लिहिण्यांत, किंवा दुसऱ्या दिवशीं चांगली हुषारी येण्यासाठीं विश्रांति घेण्यांत घालवितील, तर त्यापासून फायदा तरी होणारा आहे. हा दुर्गुण प्रथम लागतांना फारच हळू हळू लागतो; पण मागाहून तो इतका कांहीं प्रबळ होतो कीं, कांहीं केल्यानें तो सुटतच नाही. तो आपल्या सर्व चांगल्या मनोविकारांचा शत्रुच होऊन बसतो. रेग-नडसाहेबानें ह्या जुगारी लोकांच्या स्थितीचें चित्र आपल्या पुस्तकांत अगदीं हुबेहूब काढून दाखविलें आहे. त्यानें आपल्या पुस्तकांत शेवटीं असें लिहिलें आहे कीं, अनाचार, द्वेष, हलकटपणा वगैरे दुष्ट गुणांची समृद्धि ह्या लोकांत फार ठळक रीतीनें दृष्टीस पडते.

नाटकगृहापासून चांगल्या रीतीनें उपयोग करून घेतला असतां तें एक करमणुकीचें व कांहीं अंशीं शिक्षणाचें स्थान आहे असें म्हटलें असतां चालेल; परंतु नाटकांची स्थिति हल्लीं कोणत्या थरास

जाऊन पोहोंचली आहे हें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. हल्लीं जितक्या म्हणून वाईट गोष्टी आहेत, तितक्या बहुतेक सर्व नाटक-गृहांत दृष्टीस पडतात; म्हणून त्यापासून कर्मणूक होण्याची ती एकीकडे राहून जिवास त्रास मात्र सोसावा लागतो.

१४ संगत व गप्पाष्टक—लोकांत अशी एक म्हण आहे कीं, “कोणत्याही मनुष्याच्या मित्रांवरूनच त्या मनुष्याच्या गुणांची पारख होते.” ही म्हण अगदीं खरी आहे, व ती खरी असलीच पाहिजे. कारण मनुष्याचा स्वभाव अशा कांहीं प्रकारचा असतो कीं, त्याजप्रमाणें ज्यांचे आचारविचार असतात त्यांशींच त्याचा स्नेह जुळतो. “समानशीले व्यसनेषु सख्यम्.” दारू सेवन करणारे लोक आणि न करणारे लोक ह्यांचा स्नेह कधींही व्हावयाचा नाही. बेतावातानें खर्च करणारे लोक आणि उधळपट्टी करणारे लोक ह्यांचे कधीं जुळावयाचे नाही. व्यवस्थेनें वागणारे सभ्य लोक दांडग्या व उर्मट लोकांचा कंटाळा करणारच. आतां केव्हां केव्हां अगदीं अडाणी लोकांत मात्र निराळ्या स्वभावाच्या लोकांची संगत कोठें कोठें असल्याचीं उदाहरणें दृष्टोत्पत्तीस येतात. संगतीच्या संबंधांत गप्पा ठोकण्याचा दुर्गुण आपोआप जडतो. कित्येक लोकांना तर ह्या गप्पाष्टकांशिवाय दुसरा उद्योगच नसतो; ते गप्पा छोटण्याकरितां आपआपलीं घरेंदारे सोडून मुद्दाम दुसरीकडे जातात, आणि मग तेथें आपल्या टवाळक्या सुरू करितात. असल्या प्रकारच्या टवाळ लोकांच्या बोलण्या—चालण्यांत सद्गुण तर मुळींच नसते. यास्तव अशा लोकांची संगति टाळवेल तितकी टाळावी हें बरें. तरुण लोकांस बहुतकरून आपल्या वयाच्या लोकांशींच संगत धरावी असें वाटत असतें; परंतु तरुण लोक हो ! मी तुम्हांपार्शीं विनयपूर्वक मागणें मागतों कीं, मित्र शोधून काढण्यांत व त्यांच्याशीं मैत्री कर-

प्यांत फारच सावधगिरी ठेवा. ज्यांच्या बोलण्यासवरण्यांत गैरशिस्त भाषण असतें, व ज्यांची चालरीत फार हलकट तऱ्हेची असते, त्यांची संगत प्राण गेला तरी धरावयाची नाही, असा एक नेमच करून टाका. अशा लोकांशीं स्नेह केल्यानें तुमचीही गणना हलकट लोकांत होणार; आणि असें एकदां झालें म्हणजे लोक तुम्हांस काडीभरही मान देणार नाहींत, व त्यांचा तुमच्यावर कधींही विश्वास बसणार नाहीं. अशा लोकांची एकवार संगत झाली, कीं तुम्ही कितीही बुद्धिवान् अगर श्रीमान् असलां, तरी तुमचें पाऊल बिलकुल पुढें पडणार नाहीं. लहान मुलांचीं आईबापें आपल्या मुलांच्या मित्रांच्या संबंधाकडे अगदींच लक्ष पुरवीत नाहींत, आणि यामुळें त्या मुलांस चांगलेंवाईट समजू लागण्यापूर्वींच त्यांस वाईट संगत लागण्याचा संभव असतो. यास्तव अशी ह्यगय चालू ठेवणें हें अगदीं रास्त नाहीं. आईबापांच्या वर्तनावरूनही मुलांस बरीवाईट संगत लागण्याची असते, यास्तव आपलीं मुलें चांगलीं निपजावीं अशी ज्या लोकांची इच्छा असेल, त्यांनीं आधीं आपल्या वर्तनक्रमाकडे लक्ष पुरवावें. दुर्गुणी व दुर्व्यसनी लोकांनीं आपल्या मुलांस त्यांच्या दुर्गुणांबद्दल बोलणें हें त्यांस थोडें कठीणच जाणार; कारण स्वतःचें वर्तन चांगलें असल्याविना अशा कामीं उपदेश करण्याची फारच पंचाईत पडते. लहानपणीं उद्धटपणा वगैरे दुर्गुण गोड बोलण्याखालीं खपतात, व मुलांचीं आईबापें त्यावेळीं असेंही म्हणतात कीं, जीं मुलें बाळपणीं फार ब्रात्य असतात तीं मोठेपणीं फारच चांगलीं निवळतात; व ह्या म्हणण्यास तीं एक दोन खोटींनटीं उदाहरणेंही देतात; परंतु मनाला एकदां लागलेलें वळण कधीं तरी जाईल काय ? आपलीं मुलें विश्वास ठेवण्यास लायक व दृढ निश्चयाचीं आहेत, असें पाहून कोणत्या आईबापांस संतोष होणार नाहीं ? एकवार लहानपणीं चांगल्या संवयी

लागल्या म्हणजे त्यांपासून फारच फायदा होतो; कारण मग तसल्या मुलांच्या बाबतींत आईबापांनीं प्रथम खबरदारी घेतली असल्याकारणानें त्यांस पुढें फारसें जपावें लागत नाहीं; परंतु वाईट संगतीस लागलेल्या मुलांचा प्रकार कांहीं तसा नसतो. त्यांवर नेहमीं नजर ठेवावी लागते. नाहींपेक्षां तीं काय करतील याचा कांहीं नेम नसतो. तुम्हांस जर मित्र पाहिजेत तर आपल्या योग्यतेच्या लोकांशींच संगत करा; मात्र इतकें ध्यानांत ठेवा कीं, ज्यांच्या हाताखालीं तुम्हांस वागावयाचें असतें त्यांच्याशीं तुमचा स्नेह बेताबाताचा असला म्हणजे पुरें आहे. कारण वरिष्ठांशीं सलगी असल्यानें तोंडपुजेपणाची संवय लागते; आणि ही संवय फार घातक होय. हिच्या योगानें वरिष्ठापाशीं आपलीं मतें स्पष्टपणें सांगतां येत नाहींत; वरिष्ठापाशीं कोणाची निंदा वगैरे चालली असल्यास आपल्या मर्जीविरुद्ध आपणासही त्यांच्याप्रमाणेंच बोलावें लागतें, आणि तसें न केलें तर त्यांच्या मर्जीचा कल बिघडतो.

१५ उद्धटपणा व आज्ञाधारकता—आपली वागणूक उद्धटपणाची व हलकटपणाची होऊं नये. विनाकारण हंसणें, डोळे मिचकावणें, वेडावणें, थट्टा करणें आणि त्यांत मुख्यत्वेकरून मर्मभेदक थट्टा करणें हीं तर अगदींच वर्जावीं. या कामीं अमेरिकेंतील युनायटेड स्टेट्समधील लोकांचा कित्ता जर सर्व जगांतील लोक वळवितील तर फारच फायदा होणारा आहे. ते लोक फार सभ्यपणानें वागतात आणि त्यांच्या वागणुकींत हलकटपणा आणि तोंडपुजेपणा बिलकूल नसतो. ज्या ठिकाणीं ज्यांच्या आज्ञा मानल्या पाहिजेत त्या ठिकाणीं अगदीं आज्ञाधारक बनलें पाहिजे. योग्य रीतिनें दिलेले हुकूम मानण्यांत हलकटपणा नाहीं, व ज्यांस आपल्यावर अधिकार चालविण्याचा हक्क आहे त्यांच्या आज्ञा पाळल्या म्हणजे आपले विचार स्वतः

त्रतेचे नाहीत असें कधींही म्हणतां येणार नाहीं. ह्या बाबतींत आपले परम दयाळू राज्यकर्ते इंग्लिश लोक यांचें वर्तन अगदीं प्रशंसनीय आहे. हा गुण त्यांच्यांत सर्वत्र असल्यामुळें व्यापारी लोक, कारागीर लोक, व इतर स्वतंत्र धंदे चालविणारे लोक ह्यांस कारकून व इतर नोकर चांगले मिळून त्यांचीं कामें बिनहरकत चालतात; आणि ह्याच सर्वमान्य गुणामुळें त्यांच्या सैन्यानें व आरमारानें सर्वत्र आपली प्रसिद्धि करून कीर्तीचा डंका वाजविला आहे. इंग्रज लोकांस जिकडे ते जातील तिकडे जयप्राप्ति होते, ह्याचें कारण हेंच. कायदेशीर व रास्त हुकूम आनंदानें पाळणें ह्यांत बेअब्दू अगदीं होत नसून उलट त्यापासून हुकूम पाळणारांस मोठें भूषण आहे. गुलाम लोकांप्रमाणें उर्मट व आज्ञाभंग करणारे दुसरे कोणीच नसतात. इतिहास वाचला असतां कळून येणार आहे कीं, देशांत ज्या प्रमाणानें स्वतंत्रता जास्त वाढत जाते, त्या मानानें लोकांत कायदे पाळण्याची हौस जास्त उत्पन्न होते. आणि योग्य हुकूम मानणें व कायद्याप्रमाणें वागणें ह्यांस हलकटपणा म्हणणें यासारखें दुसरें अज्ञान क्वचित्च आढळेल.

१६ वेळेचा सद्यय हेंच कीर्ति होण्याचें साधन—तरुण मुलांनो, एवढा वेळ कोणकोणत्या गोष्टींचा त्याग केला असतां सौख्य होईल, ह्याविषयीं चार शब्द मीं तुम्हांस सांगितले. आतां कोणत्या गोष्टींचा स्वीकार केला असतां हितावह होईल हें पाहूं. ज्या गोष्टी मीं तुम्हांस सांगणार, त्यांत मुख्य गोष्ट वेळेचा खर्च फार काटकसरानें करणें ही होय. चार लोकांत खऱ्या अंतःकरणापासून जो तुम्हांस मान मिळतो, तो तुमच्या अंगीं एखादें सत्कृत्य करण्या-विषयीं जी योग्यता असते तिजवरच अवलंबून असतो. तुम्ही द्रव्य-संपन्न असल्यामुळें किंवा अधिकारसंपन्न असल्यामुळें जो तुम्हांस मान मिळतो, तो मान मिळणें आणि न मिळणें ह्यांची योग्यता

सारखीच. एखादा आडदांड व धष्टपुष्ट रेडा किंवा बैल समोरून आला असतां आम्ही जे बाजूस होतो ते त्या जनावरास मान देण्या-करितां नव्हे, तर त्यापासून आपणांस उपद्रव होऊं नये म्हणून; आणि हीच गोष्ट अक्षरशः द्रव्यमदानें व अधिकारमदानें गुंग झालेल्यांच्या मानांस लागू पडते. जो मान मिळण्यापासून भूषण आहे, तो तुम्हांस पाहिजे असेल तर साधारण लोक जीं कांहीं कृत्यें करतात, त्यापेक्षां तुमच्या हातून कांहीं तरी जास्त झालें पाहिजे असें जर तुम्हांस कांहीं करणें असेल, तर या अमूल्य वेळेच्या संबधानें तुम्हांस फार जपलें पाहिजे. होतां होईल तों दिवसां करण्यासारखीं आपआपलीं सर्व कामें दिवसाच आटपून तसल्या कामांस रात्रीचा वेळ घालविण्याची वहिवाट मुळींच ठेवू नये. एकवार रात्रीं बोलत बसण्याची संवय लागली म्हणजे चार मंडळींतून उठून जाण्याचें फारच जिवावर येतें. मग निजावयास उशीर होतो, आणि निजण्यास उशीर झाला असतां प्रातःकाळीं उठण्यास उशीर होणारच. झोपेकरितां कांहीं वेळ नेमिला पाहिजे. तो वेळ सहा तासांपेक्षां कमी असून चालावयाचें नाही, असें कित्येक वैद्यविद्यानिष्णातांचें म्हणणें आहे. आतां जसजसे आपण वृद्ध होत जातो, तसतशी आपली झोप आपोआप कमी होत जाते. पूर्वरात्रीच्या झोपेची योग्यता उत्तररात्रीच्या झोपेच्या योग्यतेपेक्षां जास्त आहे. कारण ती शरिरास फार हितावह अशी असते. आतां प्रातःकाळीं लवकर उठून वेळेचा विनियोग जर चांगल्या रीतीनें केला नाही तर रात्रीं लवकर निजून प्रातःकाळीं लवकर उठण्यांत काडीचा देखील फायदा नाही. बहुतकरून अलीकडील तरुण लोकांचा निम्माशिम्मा प्रातःकाळ तंबाखू चघळणें, हुक्का पिणें, विड्या ओढणें, व चहाकाफी घेणें यांतच जातो. अलीकडे पोषाक

करणें ही एक आमच्या लोकांत नवीनच ट्रूम निघाली आहे. यांत देखील आमच्या बंधूस एक एक तास लागू लागला आहे. ज्याअर्थी साहेबी पोषाकाशिवाय आम्ही शोभत नाहीसे झालों आहों, त्याअर्थी घरांत भाजीभाकरी नसतांनासुद्धां आम्हांस विलायती बूट व पाटलोणें कर्जवाम करून विकत घ्यावीं लागतात. मग त्या नमुन्याचा मासलेवार्डिक पोषाक करण्यास अर्थात् जास्त वेळ लागणारच. इतकेंही करून आम्हां उष्ण प्रदेशांतील लोकांस ह्या थंड देशच्या पोषाकापासून सुख तितपतच होणार. बरें, कित्येकांस त्यांच्या शरीरप्रकृतीच्या मानानें हा पोषाक कदाचित् सुखावह होत असेल; पण त्यांचें अनुकरण बहुतेक सर्वांनीं करण्यास कां झटावें हें कळत नाही; सबब ह्या देखभट्टीच्या संवईचा हळू हळू त्याग करावा हें बरें. वर सांगितलेल्या प्रकारच्या गोष्टींत वेळ गमावणें हें ज्यांस अन्नवस्त्राची विपुलता आहे, त्यांससुद्धां योग्य नाही. मग ज्या लोकांस अन्नवस्त्र मिळावयाचें असतें, व ज्यांस मेहनत करून लोकांत मान मिळावयाचा असतो, त्यांनीं तर ह्या वेळेबद्दल किती सावधगिरी ठेविली पाहिजे हे सांगण्यास सुद्धां नको. कॅबिट साहेब आपलीं कामें वेळच्या वेळीं कशीं करीत हें त्यांच्या लेखांतील पुढील उताऱ्यावरून ध्यानांत येणार आहे. ते म्हणतात, “ मी माझ्या योग्यतेच्या लोकांपेक्षां जे काहीं जास्त उद्योग केले, त्यांचें बीज वेळेचा नियामकपणा हें होय. इतर सर्व गुण असून हा नियामकपणा जर माझ्या अंगीं नसता, तर इतके उद्योग माझ्या हातून कधींच रेटतेना. ह्या संवयीमुळें सैन्यामध्ये मला विलक्षण तऱ्हेची बढती मिळत गेली. मी कामावर वेळच्या वेळीं हजर नाहीं असें माझ्या नोकरीच्या मुदतींत एकवारही माझ्या वरिष्ठाच्या नजरेस आलें नाही. दहा वाजतां पहाऱ्यावर जाण्याचा हुकूम असल्यास मी

नऊ वाजतां तयार असे. मजकरितां कोणालाही एक क्षणभर देखील खोळंबून रहावें लागल्याचें मला स्मरत नाहीं. माझ्या वयास पुरीं वीस वर्षें भरलीं नसतांही तीस सारजंट लोकांचा हक्क एकीकडे सारून मी कारपोरलचा एकदम सारजंट-मेजर बनलों, हें केवळ माझ्या नियामकतेचेंच फळ होय. प्रथम प्रथम मला असें वाटत होतें कीं, याबद्दल लोक माझा हेवा व तिरस्कार करतील; परंतु तसें काहीं एक झालें नाहीं; उलट माझ्या वर्तणुकीचें मला उत्तम बक्षीस मिळालें, याबद्दल ते संतोषच मानीत. माझी नेमणूक होण्यापूर्वीं रेजिमेंटच्या शिपाई लोकांची हजिरी घेण्यास कारकून लागे; परंतु माझी नेमणूक झाल्यावर तें काम मीच करूं लागलों; शिपाई लोक पोषाक करून कवायतीच्या जाग्यावर हजर होण्यापूर्वीं मी माझे सकाळचें सर्व काम आटपून तेथें हजर असे. कवाईत घेण्याची माझी पाळी असली म्हणजे सूर्योदयाबरोबर बंदुकांच्या संगिना चमकावयास लागत, आणि त्यामुळें मला व पलटणींतील लोकांस फार आनंद होई. दुसऱ्या अम्मलदारांच्या पाळीच्या दिवशीं नऊ किंवा दहा वाजतां कवायतीस प्रारंभ व्हावयाचा, उष्णतेमुळे लोक घामाघूम व्हावयाचे, जेवण तयार करण्यास त्यांस उशीर व्हावयाचा आणि सारा दिवस दगदगींत व त्रासांत जावयाचा; परंतु तीच माझी पाळी असली म्हणजे लोकांस हवा तितका रिकामा वेळ मिळत असे. तेव्हां कितीएक लोक शिकारीस जात, कितीएक व्यापारधंदा करीत व कितीएक आपला फुरसतीचा वेळ इतर करमणुकींत घालवीत. हें सर्व सांगण्याचा माझा हेतु एवढाच कीं, माझ्या एकट्याच्या नियामकपणापासून शेंकडों लोकांचें हित होत असे. “यावरून वेळेच्या कामीं नियमितपणा बाळगणें हें किती हितावह आहे हें स्पष्ट होतें.”

१७ आवश्यक गुण—पैसा म्हणजे शक्ति असें म्हणण्याची जी वहिवाट पडली आहे ती कांहीं अंशी खरी आहे; त्याचप्रमाणें ज्ञान हेही एक प्रकारची शक्ति आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु आमच्या मते उत्तम प्रकारची शांतता, उद्योग आणि निरालस्य ह्यांची योग्यता, पैसा व ज्ञान ह्यांपेक्षा जास्त आहे. कारण हे तीन गुण नसल्याने ज्ञानाचा कांहीं एक उपयोग होत नाही. संपत्तीमुळे जी शक्ति असते ती आणि पशूची शक्ति सारखीच. कारण ज्याप्रमाणें दांडगा पशु त्रासदायक होतो, त्याप्रमाणेंच वरील गुणविरहित श्रीमान् मनुष्यापासून फार उपद्रव होतो हे सुप्रसिद्धच आहे. सौम्यता, चपलता आणि उद्योगीपणा हे गुण असून जरी ज्ञान थोडें असलें, तरी लोकांत ते गुण असणाऱ्यास चांगला मान मिळतो. कारण हे गुण लोकांच्या मनांत कांहीं चमत्कारीक वजन उत्पन्न करितात, असें नेहमीं आपल्या पहाण्यांत येतें. सौम्य वृत्तीच्या व निरालस्य प्रकृतीच्या मनुष्यास पाहिलें असतां दारूबाज, आळशी व फुकट-खाऊ लोकांस मोठी शरम वाटते. एखाद्या मनुष्यावर नफानुकसा-नीचा वक्त गुदरला असतां ज्यांच्याविषयीं लोकांच्या मनांत पूज्य-बुद्धि असते, त्यांचाच सल्ला घेण्यास तो मनुष्य प्रयत्न करितो, आणि ती पूज्यबुद्धि उत्पन्न होण्यास वर निर्दिष्ट केलेल्या गुणांची अत्याव-श्यकता आहे हे सांगावयास देखील नको. यास्तव ते गुण अंगीं आणण्याविषयीं आम्हां सर्वांचा प्रयत्न एकसारखा सुरू असला पाहिजे. वाईट प्रसंग आला म्हणजे उगाच काथ्याकूट करणाऱ्या व ज्ञानाची घमेंडी बाळगणाऱ्यांकडे, किंवा कायद्याचें निष्कारण वाक्-पांडित्य करणाऱ्यांकडे धांव घ्यावी अशी लोकांस मुळींच इच्छा होत नाही; तर अशा प्रसंगीं कोणाचा सल्ला घेतला असतां त्यापासून उपयोग होणार आहे, या गोष्टीकडे त्यांचें लक्ष लागलेलें असतें.

एक मनुष्य आळशी व व्यसनी असूनही अप्रतिम बुद्धीचा असेल तर लोक त्याच्या बुद्धीची शिफारस मात्र करतील; परंतु त्याचा सल्ला घेण्यास कोणीही त्याजकडे जाणार नाही. यास्तव तुमच्या मनांतून ज्या लोकांत तुम्ही वागतां, त्यांपासून मान मिळवावयाचा असल्यास शांत वृत्ति धरून उद्योग करा; व कोणतेही कृत्य करण्याकरितां हातीं धरण्यापूर्वी तें करण्याची योग्यता आपल्या अंगीं आहे कीं नाहीं हें पहांत जा, म्हणजे तुमचा कधींही उपहास होणार नाही व तुमची सर्वत्र मानमान्यताही होईल.

१८ ज्ञान म्हणजे काय ?—आतां ज्ञानप्राप्ति म्हणजे काय हें पाहूं. अलीकडे या शब्दाचा उपयोग आपणांस शाळेंत जें शिक्षण मिळतें तिकडेच निवळ केला जातो असें दृष्टीस पडतें; परंतु केवळ पुस्तकांपासून शाळेंत जें आम्हांस ज्ञान प्राप्त होतें, त्यापेक्षां इतर ठिकाणीं ज्या ज्या वस्तु व जे जे लोक आम्ही पाहतों त्यांचें योग्य मनन केल्यापासून आम्हांस ज्ञानप्राप्ति ज्यास्त होणारी आहे. ज्या लोकांस स्वतः पाठन्यावर काळें करितां येत नाहीं, मग ते इतर कोणत्याही व्यवसायांत निष्णात असले तरी त्यांस अज्ञानी म्हणण्याची चाल पडून गेली आहे. एक सोनार आहे, तो आपल्या कसबांत पूर्णपणें कुशल आहे; परंतु त्यास हातोडा, ऐरण, वगैरे कागदावर लिहिलेले शब्द वाचतां येत नाहीत, तर त्यास अज्ञानी म्हणणें शोभेल काय ? एखाद्या मनुष्यास ज्ञानी किंवा अज्ञानी म्हणण्यापूर्वीं असें पाहिलें पाहिजे कीं, ज्या धंद्यांत वागणारा तो मनुष्य आहे, त्या धंद्याचे विषय त्यास अवगत आहेत किंवा नाहीत ? आपण ज्या धंद्यांत वागणार त्याचें पूर्ण ज्ञान संपादण्याविषयीं झटावें हें अगदीं रास्त होय. एका मनुष्यानें आपल्या हौसेप्रमाणें एक छानदार वाडा बांधविल्यावर तो लौकरच कौसळला. नंतर वाड्याच्या माल-

कास कोणीं जाऊन सांगितलें कीं, तुमच्या वाड्यावरील देखरेख करणाऱ्यास ज्योतिष फारच उत्कृष्ट वागते, तर त्यापासून मालकास काडीभर तरी समाधान वाटेल काय ? ज्या कामांत आपली प्रवीणता नाही, त्या कामाची आपणास माहितगारी पूर्ण आहे अशी प्रौढी मिरविणें यासारखें मूर्खत्व कोणतेंही नाही; कारण असें करण्यानें आपला उपहास होऊन लोकांसही नुकसानी सोसावी लागते. पुस्तकी विद्येचा अढेर करावा असा आमच्या लिहिण्याचा रोख मुळींच नाही. उलट आमचें असें म्हणणें आहे कीं, पुस्तकांपासून उपयुक्त विषयांचें ज्ञान संपादण्यास यावत् धंद्याच्या लोकांनीं मार्गें पुढें पाहूं नये. कांहीं विवक्षित धंदे करणाऱ्या लोकांस आणि व्यापाऱ्यांस लिहितां वाचतां आल्याशिवाय चालायाचेंच नाही. मध्यम व उंच स्थितीतील लोकांस पुस्तकांतील गोष्टींची माहिती कांहींच नसणें हें फार लांछनास्पद होय. हल्लीं आमच्या सरकारानें आम्हांकरितां परम कृपाळू होऊन विद्यादानाची उत्तम प्रकारची सोय करून ठेविली आहे. तिचा उपयोग करून न घेणें म्हणजे आपला आपण घात करण्याप्रमाणें आहे. आलीकडच्या शिक्षणपद्धतींत ज्या कांहीं कमजास्त करण्यासारख्या गोष्टी आहेत, तिकडेही सरकारचें लक्ष लागल्याचें दिसून येतें. या अलीकडील शिक्षणापासून आमच्या लोकांच्या मनावर एक अनहित करणारा दुष्ट ग्रह उत्पन्न होत चालला आहे. तो ग्रह हा कीं, शाळांतून शिक्षण मिळून तयार झालेल्या लोकांस कारकुनीशिवाय इतर सर्व धंदे हलके वाटूं लागले आहेत. शिक्षण मिळालेल्या मुलांच्या बापांचा धंदा शेतकीचा असो, लोहाराचा असो, साळ्याचा असो, किंवा कोणताही असो; शिक्षण मिळाल्याबरोबर त्या मुलांस आपलीं आऊतें वगैरे केव्हां फेंकून देईन, आणि कानावर लेखणी केव्हां चढवीन असें होतें ! या स्थितीमुळे कार-

कुनीचें काम करण्यास तयार असलेल्या लोकांची संख्या इतकी वाढली आहे कीं, प्रत्येक रिकाम्या पडणाऱ्या कारकुनीच्या जागेकरितां शंभर शंभर उमेदवार हातांत अर्ज घेऊन तयार असतात; यामुळे इतर धंद्यांवर पाणी पडत चाललें आहे. ही स्थिति सुधारून इतर धंद्यांस उत्तेजन देण्याविषयीही सरकारचे प्रयत्न एकसारखे सुरू आहेत. आपला जो पिढीजादा धंदा असेल, तोच आपण पुढें चालवावा, असें कांहीं आमचें म्हणणें नाहीं; परंतु जो धंदा सुरू केला असतां निदान आपल्यास व आपल्या कुटुंबास अन्नवस्त्राची ददात पडणार नाहीं तो धंदा हातीं घ्यावा हें बरें. इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासामुळे स्वभाषेची इतकी हुररेवडी उडत चालली आहे कीं, त्या भाषेंत चार ओळी शुद्ध व स्पष्ट लिहिण्याचीही आम्हांस मोठी मारामार पडते. स्वभाषेच्या व्याकरणाचा तर गंधही नाहींसा होत चालला आहे. ही अनास्था पाहणें, व ती तशीच चालू देणें, हें आमच्या विद्वज्जनांस उचित नाहीं. ही गोष्ट इतिहासाची व भूगोलाची. आफ्रिका, अमेरिका व पॅलिनिशिया वगैरे खंडांतील राष्ट्रांचे इतिहास व भूगोल आम्हांस मुखोद्गत असून आपण कोणत्या देशाच्या कोणत्या भागांत आहों, तेथील लोकस्थिति पूर्वी कशी होती व हल्लीं कशी आहे, तेथें राज्यकर्ते कोण कोण होऊन गेले व त्यांच्या कारकीर्दीत व्यवस्था किंवा अव्यवस्था काय काय झाल्या, वगैरे गोष्टींचा आम्हांस पत्ताही नसणें ही गोष्ट मोठी लाजिरवाणी होय. गणितशास्त्राचीं मूलतत्त्वे माहित असणें हेंही अगत्याचें आहे. ह्या विषयाचें ज्ञान किती महत्त्वाचें आहे याचा अनुभव प्रत्येक मनुष्यास असतोच असतो. कारण हिशोबाचें काम पावलोपावलीं पडत नाहीं, असा मनुष्यच सांपडणें विरळा.

१९ सारांश—मुलांनो, तुमची आमची गांठ पडून आतां बराच वेळ झाला. इतक्या वेळांत ज्या गोष्टी उपदेश करून तुम्ही सुधारावें या हेतूनें आम्हीं सांगितल्या, त्या ध्यानांत धरून वागल्यास पुढें तुम्हांस संसारांत बहुतकरून अडचणी येणार नाहीत, व कदाचित् आल्याच तर त्यांचें निवारण करण्यास तुम्हांस फारसा विलंबही लागणार नाही. वर दर्शविलेल्या एकंदर गोष्टींचें वळण एकदां तुम्हांस लागलें, म्हणजे तुमचें जन्माचें काम होऊन पुढें तुमचीं मुलेंबाळेंही तोच कित्ता गिरवूं लागतील यांत संदेह नाही. कारण घर हेंच मुलांची प्रथमची शाळा, आणि आईबाप हेच त्यांचे मूळगुरु असें म्हटलें आहे. याप्रमाणें आपल्या मुलांलेकरांची स्थिति झाल्यांवर त्यांच्याबद्दलची तुमची निम्मीशिम्मी काळजी दूर झालीच म्हणावयाची. आतां हा भाग तुम्ही वरचेवर वाचीत जा, व त्यांतील विषयांचें मनन सूक्ष्म रीतीनें नेहमीं करीत जा, म्हणजे तुमचें खचित कल्याण होईल; आणि सत्य स्मरून न्यायानें वागण्याची तुम्हांस अभिरुचि लागली म्हणजे परमेश्वर तुमच्या सर्व कृत्यांत तुम्हांस मंदतं करील.

वाञ्छा सज्जनसंगमीं, गुरुकुळीं वंदारुता नम्रता ।
 निंदेचें भय, तुष्टता परशुणीं स्वस्त्रीसुखीं लुब्धता ॥
 विद्याभ्यास, महेशभक्ति, खलसंसर्गीं अनासक्तता ।
 चित्ताचा जय, या गुणांस निधि जे त्या वंदिजे तत्त्वतां ॥

वामन.

भाग तिसरा.

तरुण मनुष्यांस उपदेश.

इहलोकेऽपि धनिनां परोऽपि स्वजनायते ।
स्वजनोपि दरिद्राणां तत्क्षणाद्दुर्जनायते ॥

सु० र०

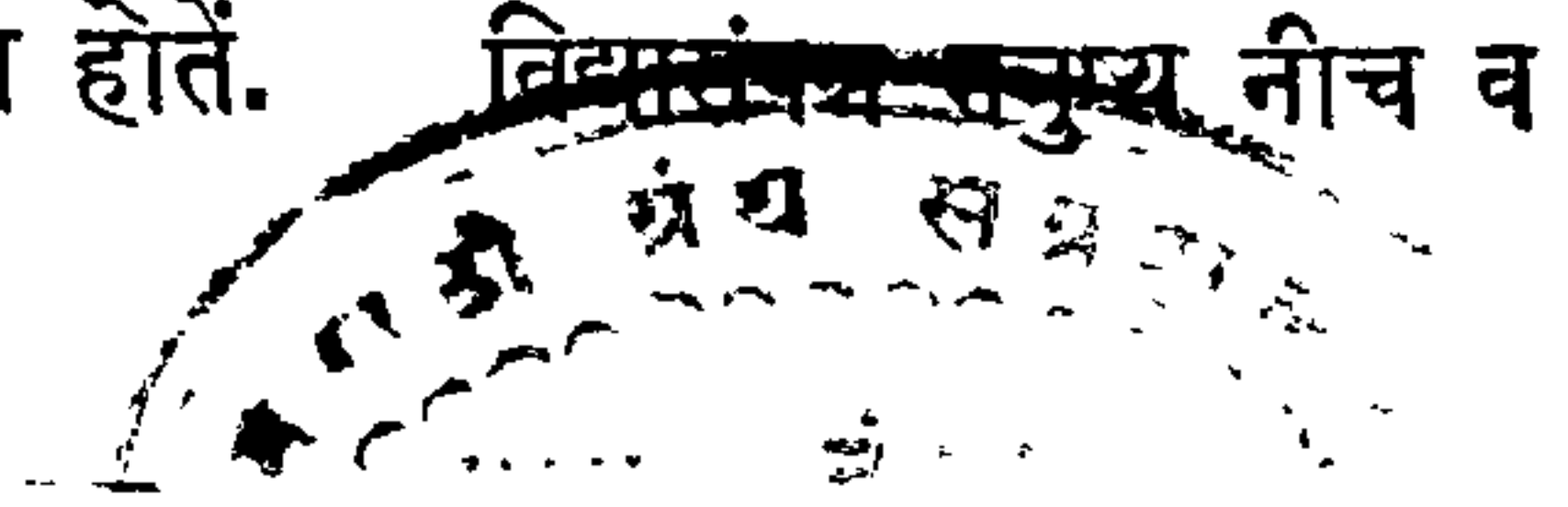
१ हा भाग लिहिण्याचा उद्देश—मागील भागांत तरुणावस्थेंतील मुलांनीं कसें वागावे, कोणत्या रीतीच्या संवयी लावून घ्याव्या, व कोणत्या संवयींचा त्याग करावा वगैरे गोष्टी थोडथोड्या सांगण्यांत आल्या आहेत. त्या भागांत सांगितलेल्या उपदेशाप्रमाणें आपली वर्तणूक सुधारण्यास कितीएक तरुण लोक लागले आहेत, व कितीएकांनीं त्याप्रमाणें आपली वागणूक सुधारलीही आहे, अशी कल्पना करून आम्ही ह्या भागास प्रारंभ करित आहों. त्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें तुमची स्थिति झाली, म्हणजे तुम्ही स्वभावानें शांत, मिताहारी, उद्योगी व साधारण उपयुक्त विषयांचे माहितगार असे एक छोटेश्वानी गृहस्थच बनलां म्हणावयाचें. या भागांत इहलोकीं संसारास लागणारीं जीं साधनें व जो पैसा तुम्हांपाशीं असेल व तुम्ही मिळवाल, त्यांची व्यवस्था कसकशी करावी याबद्दल चार शब्द लिहिण्याचा आमचा मुख्य इरादा आहे.

२ पैशाकडे दुर्लक्ष केल्यानें होणारे तोटे—तुम्ही कोणताही धंदा करणारे का असानां, या वरील दोन गोष्टींकडे लक्ष पुरविण्यास तुम्हांस फुरसत मिळत नसल्यास तुम्ही एक प्रकारचे दुर्दैवी प्राणीच म्हणावयाचे. स्वतःच्या पैशाकडे व्यवस्थेच्यासंबंधानें

दुर्लक्ष व कानाडोळा केल्यामुळें शेंकडों लोक भिकेस लागत आहेत, हजारों भिकेस लागलेले दृष्टीस पडत आहेत; व लक्षावधि धुळीस मिळून गेले असतील असें अनुमानही होत आहे. पैशाकडील दुर्लक्षामुळें केवळ वर सांगितलेलेच नुकसान होऊन राहतें असें नाही; त्यापासून विद्या, कला व बुद्धि यांची वाढ अगदीं खुटल्याचीं, व त्यामुळें चांगले होतकरू लोक निरुपयोगी झाल्याचीं शतशः उदाहरणें नेहमीं पहाण्यांत येतात. पैशाच्यासंबंधानें निकृष्ट दशेस येऊन पोहोंचलेल्या मनुष्यानें विद्यासंपादनादि बुद्धिमत्तेचीं कामें केलीं तर त्या मनुष्याची गणना मनुष्यांच्या वरच्या कोटींतच केली पाहिजे. देशबंधूंच्या उपयोगीं पडणें, आपल्या देशाच्या उत्कर्षाविषयीं सतत परिश्रम करणें, आणि स्वतःची कीर्ति ज्या सन्मार्गांनीं होईल त्या मार्गांचें अवलंबन करणें, हें प्रत्येक व्यक्तीचें कर्तव्य होय. परंतु दरिद्रावस्थेस येऊन पोहोंचलेल्या व द्रव्यासंबंधीं खऱ्या व काल्पनिक अडचणींत गटकळ्या खाणाऱ्या मनुष्यांचे वरील सर्व व्यवहार एकीकडे राहून त्यांस निरनिराळ्या तऱ्हेचे मोह आडवे येतात, स्वतःच्या चांगल्या विचारांचा त्याग करावा लागतो, आपलीं चांगलीं मतें छपवून ठेवावीं लागतात, व सरतेशेवटीं आपल्या स्वतःस, आपल्या देशबंधूस व आपल्या देशास लांछन येईल असें वागणेंही भाग पडतें. गरीब स्थितीस येऊन पोहोंचलेल्या मनुष्यांत स्वतंत्रतेच्या विचारांचें तर नांवच नको. यावरून चांगल्या स्थितीतून गरीबीस येणें किती दुःखकारक आहे, हें सहज लक्षांत येण्याजोगें आहे. प्रथमपासूनच जे गरीब कंगाल असतात त्यांची गोष्ट निराळी. वर सांगितलेलीं सर्व संकटें, आपल्या पैशाच्या व्यवस्थेकडे आपण दुर्लक्ष केल्यानें येणार हें जर खचीत आहे, तर तसें दुर्लक्ष्य न करणें हें फार हितावह आहे हें निराळें सांगण्यास नको.

३ दरिद्री व श्रीमान् काणास म्हणावें ?—दारिद्र्य हा शब्द निर्णयत्ववाची नसून संबंधभाववाचक आहे. व्यवहारीतिनिष्णातांचा असा अभिप्राय आहे कीं, मजुरीचा धंदा करणारा एखादा मनुष्य जर नीटनेटक्या रीतीनें व बेताबातानें राहून आपल्या मजुरीच्या पैशावरच आपली उपजीविका करील, व त्यांतूनच वस्त्र प्रावर्ण व हरएक अवश्य लागणारा पदार्थ विकत घेईल, तर त्यास दरिद्री म्हणणें वाजवी होणार नाही. एखाद्या श्रीमान् गृहस्थाच्या मानानें पाहिलें असतां त्याची स्थिति गरिबीची खरी; परंतु त्याच्याच स्थितीस अनुलक्षून बोलूं लागल्यास त्यास गरीब कां म्हणावें, हें समजत नाही. “ ज्याचा आदा खर्चापेक्षां जास्त तो श्रीमान्, व ज्याचा खर्च आद्यापेक्षां जास्त तो दरिद्री ” अशी जी म्हण परंपरेनें चालत आली आहे ती अक्षरशः खरी आहे. मग त्या आद्याचें आणि खर्चाचें मान कांहीं असलें तरी हरकत नाही. भलभलत्या ऐषआरामाच्या वस्तू अवश्य वाटूं लागल्यामुळें, व ज्या त्या कामांत अनन्वित व अव्यवस्थित रीतीनें राहिल्यानें, स्वतःच्या आद्यापेक्षां खर्च वाढत जाऊन मनुष्य दरिद्री होतो. मग त्याजवर झडप घालण्यास सर्व प्रकारचीं संकटें तयार असतातच.

४ विद्येकडे दुर्लक्ष न करणें—इतर प्रकारांनीं उपजीविका करणाऱ्यांच्या स्थितीचें वर्णन करण्यापूर्वीं, ज्या बुद्धिवान् व विद्यासंपन्न लोकांस अप्रबुद्ध व हलकट लोकांपुढें उदरपोषणार्थ केव्हां केव्हां हात पसरावा लागतो, त्यांच्या स्थितीचें थोडें वर्णन करूं. बुद्धिवान् लोकांवर असल्या हलकट लोकांपुढें जाऊन जेव्हां नाचावयाची पाळी येते, तेव्हां त्यांस मरणसुद्धां बरेंसें वाटूं लागतें. आपल्या ज्ञानाचा प्रभाव त्यांच्यापुढें बिलकूल चालत नाही, असें पाहून त्यांस परमावधीचें दुःख होतें. विद्यासंपन्न मनुष्य नीच व

हलकट मनुष्याचें बाह्यात्कारी मात्र आर्जव करितो; परंतु अंतर्त्यामीं त्याची त्यास फारच चिरड असते. अशी स्थिति जरी कोठें कोठें नजरेस पडते, तरी संसारांत लागणाऱ्या अनेक साधनांपैकीं, उत्तम जें विद्यासंपादन तिकडे काडीभरही दुर्लक्ष करितां उपयोग नाहीं. श्रीमान् लोकांच्या उधळ्या मुलांबरोबर ज्या गरीब स्थितींतील मुलांचा अभ्यास झालेला असतो, त्यांची स्थिति कांहींशी शोचनीयच होते; कारण त्यांस कांहीं काल्पनिक वस्तूची आवश्यकता वाटू लागते आणि असें वाटणें हेच भिकेचे डोहळे होत.

५ श्रीमंती व श्रीमान् म्हणवून घेण्याची इच्छा—आमचे मत असें आहे कीं, ज्या लोकांस अन्न व वस्त्र यांचीच दुर्मिळता असते त्यांस मात्र दरिद्री म्हणावें. इतर लोकांचें दारिद्र्य केवळ काल्पनिक असून त्यांत खरेपणाचा लेशही नसतो. सर्व देशांत गरिबीची, व लोक गरीब म्हणतील या गोष्टीची लज्जा मानणें ही घातक चाल फार पुरातन काळापासून चालत आलेली आहे. श्रीमान् मनुष्यासच कुलीन, गुणज्ञ, वक्ता व ज्ञाता वगैरे सर्वगुणसंपन्न मानण्याची चाल पडली आहे; मग त्याच्या अंगीं एक देखील गुण नसला तरी चालतें. अशी स्थिति असल्यामुळें प्रत्येकास श्रीमान् होण्याची, किंवा निदान आपण श्रीमान् आहों असें लोकांस दर्शविण्याची, इच्छा साहजिक उत्पन्न होते. श्रीमान् लोकांची पाठ खुशामती लोकांनीं धरल्यामुळें साधारण प्रतीच्या लोकांची देखील फजिती होण्याचे प्रसंग वारंवार येतात; मग इतरांची तर काय कथा ? दिगंतरीं कीर्ति होण्यास फक्त द्रव्य बस आहे; आणि म्हणूनच लोकांकडून गरीब म्हणवून घेणें हें बहुतेकांस लांछनसें वाटू लागलें आहे. हें जें संसाररूपी प्रचंड अरण्य यांत संचारार्थ फिरण्याचा समय प्राप्त झाल्याबरोबर ही वरची अडचण दारांतच बसलेली दृष्टीस पडते. ही

अडचण दूर करणें म्हणजे आपण गरीब असतां श्रीमान् आहों असें दाखविण्याचा प्रयत्न करणें, यांतच थोडीबहुत असलेली संपत्ति गमावून हजारों लोक अगदीं भिकेस लागले आहेत. अमेरिकेंतील सुधारलेल्या लोकांत मात्र श्रीमंतीचा डौल मिरविण्याची व गरीबी असून ती नाही असें दांग करण्याची रूढी अगदीं नाही, हें त्या राष्ट्राचें मोठें भाग्यच समजलें पाहिजे. अमेरिकेन् लोक भर समाजांत इतर विषयांप्रमाणेंच गरीबी व श्रीमंती या विषयांवर व्याख्यानें देतात; श्रीमंत लोक गरीब लोकांची निर्भर्त्सना व हेळसांड करीत नाहींत, व श्रीमान् लोकांची त्यांच्या श्रीमंतीमुळे शिफारसही होत नाहीं. तेथें शेंकडों प्रसंगीं नालायक श्रीमान् लोक मार्गें पडून लायक अशा गरीब लोकांचीच उपयुक्त व महत्त्वाच्या कामावर निवडणूक होते.

६ गरीब म्हणतील या गोष्टीची लाज—आपणांस गरीब म्हणतील या गोष्टीबद्दल विनाकारण लज्जा बाळगणें हें फार नामर्दपणाचें काम आहे. ही लज्जा केवळ बुद्धिमान् लोकांचाच विध्वंस करिते असें नाही, तर या लजेमुळे धनवान् दरिद्री बनले आहेत, व कित्येक शेतकरी, व्यापारी, व इनामदार लोक भिकेसही लागले आहेत. श्रीमंती असून गरीबी आलेल्या लोकांस या लजेमुळे गाड्या, घोडे व वाडे वगैरे बाळगावे लागतात, व नाच, तमाशे, मेजवान्या, आतषबाजीचे खेळ वगैरेही करावे लागतात. ही जी सर्व उठाठेव करावयाची तिजपासून त्यांस बिलकुल आनंद न होतां उलट त्यांज्वरील कर्जाचा बोजा मात्र दिवसेंदिवस जास्त वाढत जातो. असें असून लोक ह्या थाटाच्या नादीं कां लागतात ? असा सहज प्रश्न उत्पन्न होतो. त्यास उत्तर येवढेंच आहे कीं, जर आपण ह्या गमती केल्या नाहींत तर त्या मौजा मारण्याचीं साधनें आपणापाशीं नाहींत अशी लोकांच्या मनांत कदाचित् शंका येईल, ही भीति त्या लोकांस

वाटत असते. असें होतां होतां शेवटीं कित्येकांची मजल निवळ चौपट्टीवरही येऊन ठेपते. आम्ही म्हणतो ही गोष्ट खरी किंवा खोटी याचें प्रत्यंतर पहायाचें असल्यास तुम्हांस दूर जावयास नको. तुमच्याआसपासच जरा तुम्ही आपली नजर फेका, आणि जे लोक तुमच्या दृष्टीस पडतील त्यांपैकीं बरेच या वेडगळपणाच्या लजेनें अन्नान्नगतीस येऊन पोहोचले आहेत, असें पाहून आमच्या म्हणण्याबद्दल तुमची खात्री करून घ्या. या सर्व लजेच्या प्रकरणांत लग्न-कार्यादि प्रस्थांत काटकसर करण्याचा तर आम्हांस अगदींच विसर पडला आहे. फार योग्यतेस चढलेलीं, नांवाजलेलीं व उद्योगी अशीं घराणीं दरिद्री दिसण्याच्या भीतीमुळे डामडौलाच्या नादीं लागून अगदीं धुळीस मिळालीं आहेत. ही सर्व स्थिति पक्की लक्षांत बाळगा आणि वर सांगितलेल्या काल्पनिक लजेस तुच्छ मानण्याची संवय करा, म्हणजे तुम्ही संसाररूपी बड्या इमारतीच्या पायाचा पहिला दगड अगदीं घट्ट बसविल्याप्रमाणें होईल. निरनिराळ्या धंद्यांच्या मानानें वरील दुष्ट संवय सोडण्यास कमजास्त विलंब लागणार हें खरें आहे. या लचांडांत सांपडलेले शेतकरी लोक आपली स्थिति तेव्हांच सुधारूं शकतील. कारण त्यांचा लोकांशीं व्यवहार फारच कमी असतो. परंतु ज्यांस लोकांशीं वागण्याचा प्रसंग येतो असे व्यापारी लोक, वकील लोक वगैरे यांस मात्र हें जाळें झुगारण्यास कांहीं विलंब व त्रास पडणार आहे. प्रथम किती जरी त्रास पडला तरी ही लज्जा सोडून दिल्यापासून अंतीं सुख होणार, हें लक्षांत आणिलें म्हणजे फारसें अवघड वाटायचें नाहीं.

७ गरिबांची निंदा व श्रीमंतांची स्तुति—सदाचरणानें व काटकसरीनें वागत असतां जर कदाचित् आपणावर दारिद्र्यांतील संकटें भोगण्याचा प्रसंग गुदरला तर त्याचा दोष आपणाकडे किम-

पिही येत नाही. परंतु अनेक प्रकारच्या व्यसनाधीनतेमुळे, मूर्ख-
त्वाच्या योगाने व दूरवर दृष्टि न पोंचविल्याकारणाने जें आपणास
दारिद्र्य येते तें आपण मुद्दाम आपणावर आणून घेतों असें होते;
यास्तव त्याचा सर्व दोष पूर्णपणे आपल्याच डोक्यावर बसला पाहिजे,
व त्याप्रमाणें तो बसतोही.

जनहो, गरीब मनुष्यास तो गरीब आहे येवढ्याच कारणावरून
तुच्छ मानूं नका, व द्रव्यसंपन्न मनुष्याची कीर्ति केवळ त्याच्या
द्रव्याकडे पाहून गाऊं नका. मनुष्यमात्राचा मानापमान करणें ही
गोष्ट त्याच्या स्वभावाचें व गुणावगुणाचें पूर्ण स्वरूप कळल्याशिवाय
केव्हांही करूं नये. विद्यानंदामध्ये तल्लीन झालेल्या लोकांखेरीज इतर
बहुतेक लोक स्तुतीच्या योगाने थोडेबहुत तरी बिघडण्याचा संभव
असतो. त्यांतून ही स्तुति विद्याहीन, अधिकारसंपन्न व धनमदांध
लोक यांस तर इतकी बिघडविते कीं, ते लोक पाहिजे तीं दुष्कृत्यें
करण्यासही तयार होतात. त्याचप्रमाणें विनाकारण निंदा होऊं
लागल्यामुळे कित्येक गरीब स्थितींतील चांगल्या लोकांनीं आत्म-
हत्याही करून घेतल्या आहेत. अशा प्रकारचे लोक जी आत्महत्या
करितात, ती केवळ आपल्यापार्शीं उपजीविकेचीं साधनें नाहींत,
म्हणून करितात असें नव्हे; तर लोकांनीं आपणास विनाकारण
दूषणें घावीं, व आपण द्रव्यहीन असल्याकारणाने तीं निमूटपणें
सोसावीं ही गोष्ट त्यांस असह्य वाटूं लागते. आतां मूर्ख व अविचारी
लोकांच्या निंदेस भिरून आपल्या अमूल्य जीवाचा नाश करणें हाही
एक मोठा अविचारच होय. वरील लेख वाचल्यानंतर गरीब स्थिति
असणें हें एक लांछन आहे असें कोणासही वाटणार नाहीं, व गरीब
स्थितींतील लोक पोकळ डामडौलाच्या भरीसही पडणार नाहींत
अशी आमंची पूर्ण समजूत आहे. आतां इतक्या सांगण्यानें ही अड-

चण दूर होईल असें कल्पून संसाराच्या अंतःस्थितीकडे थोडे वळूं या.

६ उधार व्यापार व कर्ज—आपला हरएक प्रकारचा खर्च फार विचारानें व काटकसरीनें करावयाचा आहे, हें महावाक्य प्रत्येक मनुष्यानें सदोदित आपल्या डोळ्यांसमोर ठेवून कसलाही प्रसंग आला असतां आपल्या आद्यापेक्षां आपला खर्च होतां होईल तो जास्त होऊं देऊं नये. संसारास लागणारे जित्ते उधार आणणें हें आपल्या डोळ्यांत आपल्या हातानें माती फेंकण्यासारखेंच आहे. बाजारांतून वगैरे आणावयाचे जित्तस कधींही उधार आणूं नयेत. बहुतेक शास्त्रकारांची अशी आज्ञा आहे कीं, 'कोणाचें कांहींएक देणें करूं नये.' इतर उपदेशपर वाक्यांपैकीं हें जें अत्युत्कृष्ट उपदेशपर वाक्य याकडे जरा दुर्लक्ष केलें कीं, तात्काळ तुम्हांस उतरती कळा लागली म्हणून समजा. पतीवर जित्तस उधार आणणें ही गोष्ट मोठ्या अर्हकी आहे अशी बऱ्याच वेडगळ लोकांची समजूत असते. शिवाय त्यांचें असेंही म्हणणें पडतें कीं, आपल्या पतीवर आपण कोणाचें कांहीं एक देणें नसणें, म्हणजे आपली अर्हक घालविणें होय. पतीवरील देण्याच्या योगानें आमच्या लोकांची अति निकृष्ट दशा होत चालली आहे. प्रथमदर्शनीं पतीवर कर्ज करण्याची मनुष्यास केवळ भूलच पडते; परंतु सरते शेवटीं लौकिकांत व गृहसंबंधांत ह्यापासून अनिष्ट परिणाम झाल्यावांचून कदापि रहात नाहींत. असल्या प्रकारच्या कर्ज करण्याच्या संवयीपासून हलक्यासलक्या पदार्थांबद्दल आपण उधार खातींच ठेवितों, आणि मग पश्चात्तापांत पडतो. कित्येक प्रसंगीं एकाच गांवांत अशा गोष्टी घडतात कीं, किरकोळ जिनसांचे व्यापार करणारे लोक एखाद्या दुकानदारापासून कांहीं जित्तस विक्रीकरितां म्हणून उदार

आणितात आणि ते पुन्हा लोकांस पतीवरच देतात; यामुळे त्यांच्या-
पासून पतविर जिन्नस घेणाऱ्या लोकांस, मूळ दुकानदाराच्या दुकानीं
रोख पैसा टाकून पदार्थ खरेदी केले अलतां जी किंमत पडावयाची
त्याच्या दुप्पट तिप्पट किंमत पडते. परंतु डोळे उघडणार कोण ?
कदाचित् कोणी म्हणेल कीं, आकुंचित प्राप्तीच्या लोकांस ही अड-
चण लागू आहे, तिचें इतरांस काय ? परंतु आम्ही खात्रीनें सांगतो
कीं, तुम्ही कोणत्या पाहिजे त्या स्थितींत असलां, तरी ह्या वरील
प्रकारच्या व्यापारापासून नुकसानीं झाल्यावांचून कधीं रहावयाची
नाहीं. सर्व मनुष्यांची इच्छा अशी असते कीं, कोणत्याही जिनसा-
बद्दल आपणांस फाजील किंमत पडूं नये; परंतु हा उद्देश अशा
प्रकारच्या व्यापारानें कधीं तरी सिद्धीस जाईल काय ? जेव्हां आपण
कोणतीही वस्तु उधार आणितों, त्यावेळीं तिजबद्दल जेव्हांचे तेव्हांच
पैसे घावे न लागल्यामुळे ती आपणास फुकटच मिळाल्याप्रमाणें
आपण तिचा उपयोग करितों. पण ही गोष्ट पुढें तिच्या किंमतीचे
पैसे देण्याचा प्रसंग आला म्हणजे फार जाचते; कारण त्या वेळीं
आपल्या पतीचें खरें स्वरूप काय तें पूर्णपणें बाहेर पडतें. जी वस्तु
रोख पैसा फेंकला असतां चार आप्यास मिळावयाची, तीच वस्तु
उधार आणिल्याकारणानें एक रुपया किंमतीची होऊन बसते. परंतु
काय चमत्कार पहा कीं, त्या वेळेपुरते उघडलेले आमचे डोळे लाग-
लेच मिटतात, आणि पुन्हा पूर्ववत् क्रम सुरू होतो. याप्रमाणें हजारों
जिन्नस आपण उदार आणितों. प्रथमच रोख पैसा टाकून जिन्नस
विकत घेण्यापेक्षां ते उदार घेण्याचें बरेंसें व सोपें वाटतें; परंतु त्या
बरें व सोपें वाटण्याचा वचपा मागाहून दामदुपटीनें किंमत देतांना
निघतो. जेव्हां जेव्हां आपण एखादा जिन्नस उदार आणितों, त्या त्या
वेळीं ही गोष्ट पक्केपणीं लक्षांत धरिली पाहिजे कीं, केव्हां नाहीं केव्हां तरी

उधार आणिलेल्या जिनसांबद्दल आपणास जास्त पैसे पडणारच. हा विचार एकाद्या वस्तूची गरज लागते, किंवा मौजेखातर आम्हांस एकादी वस्तु उगाच हवीशी वाटते त्यावेळीं क्वचितच मनांत येतो. रोखठोकीच्या व्यापाराची लज्जत ज्या मनुष्यास आहे, त्याच्या मनांत कोणतीही वस्तु विकत घेतांना त्या वस्तूविना आपलें चालेल किंवा नाही, व ती अत्यावश्यकतेची आहे कीं काय, किंवा ती खरेदी केली नाही तर एकादें मोठें नुकसान होईल किंवा कसें, इत्यादि विचार आल्यावांचून कदापि राहणार नाहीत; आणि असल्या प्रकारचे प्रश्न प्रत्येक खरेदीच्या वेळीं होऊं लागले, म्हणजे उदार खरेदीमुळें जें अनेक अपरिहार्य अनर्थ आमच्या लोकांवर झांप घालण्याकरितां टपून बसलेले असतात, त्यांचें कांहींएक चालत नाहीसें होऊन ते जेथल्या तेथेंच विरून जाताल.

मोठमोठ्या व्यापारांचे सट्टे, मोठमोठ्या मालमत्तांच्या बड्या खरेद्यांचीं कामें, व मोठमोठ्या तारवांतील जिनसांच्या खरेद्याविक्र्या असलीं मोठीं कृत्यें आमच्या साधारण नियमास अपवादादाखलच समजलीं पाहिजेत, व तीं तशीं चालल्यापासून आमच्या चालू विषयास फारसा धक्का येतो असेंही नाही. आमचें तर या कामीं देखील असें म्हणणें आहे कीं, त्यांत सुद्धां होतां होईल तों देवघेव रोखीचीच असावी. माळी, बोहारी, न्हावी वगैरे लोकांशीं देखील उधार खातें ठेवणें हें लांछनास्पद नव्हे काय ? कॉबेटसोहेबांनीं पुढील गोष्ट आपल्या पुस्तकांत लिहिली आहे, ती वाचल्याबरोबर कोणासही समाधान वाटल्यावांचून राहणार नाही. “ एका तरुण मनुष्यास एका सभ्य गृहस्थानें स्वतःच्या जमाखर्चाची चोपडी ठेवण्यास सांगितलें; तेव्हां तो तरुण मनुष्य म्हणाला, असली चोपडी ठेवण्याची मला बिलकुल गरज नाही, कारण जमेच्या संबंधांत कधींही चूक

व्हावयाची नाही याबद्दल माझी खात्रीच आहे; आणि ज्या अर्थी उधार वस्तु आजन्मांत घेतल्याचें मला स्मरत नाही, त्या अर्थी खर्चाच्या बाबतींत चूक पडण्याचा संभव देखील नाही. ” वाहवा रे मनाचा निश्चय !

कोणतीही वस्तु उधार घेतली असतां त्या वस्तूस रोखीच्या किंमतीपेक्षां निदान सवाईनें तरी किंमत जास्त पडते अशी कल्पना घेऊन चालूं या. असें समजा कीं, दर साल तुम्हांस तुमच्या संसारा-करितां बाजारचे जिनस रोख पैसे टाकून घेतले असतां दोनशें रुपयांचे विकत घ्यावे लागतात, पण तेच उधार घेतले तर अगदीं कमीत कमी जरी म्हटलें तरी पन्नास रुपये जास्त लागणारच. याप्रमाणें वीस वर्षांतील या निरर्थक फाजील खर्चाची बेरीज केली असतां खाड्कन एक हजार रुपयांची रक्कम होऊन बसते. या गोष्टी मनांत आणून जर आपण संसार करूं लागलों, तर आपला केवढा फायदा होणार आहे ? इंग्लंडांत धर्माध्यक्ष लोकांतीं एकदां असा ठराव केला होता कीं, उधार दिलेल्या जिनसांची किंमत रोख किंमतीपेक्षां फारिगही जास्त असतां उपयोग नाही; या ठरावाचा अर्थ दुकान-दारांनीं आपला माल कोणालाही उधार देऊं नये असा स्पष्ट होतो. परंतु तेथेंही ही स्थिति अलीकडे बदलत चालली आहे. विक्री करणारे लोक देवघेवीच्या अवकाशाच्या मानानें आपल्या जिनसांच्या किंमती वाढवून सांगतात, इतकेंच नाही, तर त्या मानापेक्षांही उधार वस्तूस जास्त किंमती सांगण्यांत येयात. अशा प्रकारची विक्री करणारांस मालाच्या मूळ किंमतीच्या रकमेवर व्याज आकारणें भाग पडतें, येवढेंच नाही, तर जवळ शिल्लक राहिलेल्या मालापैकीं जुनाट तजावजा झालेल्या मालाच्या दुकसानीची रक्कम देखील आकारून ते आपल्या उधारीच्या मालावर चढवितात. यामुळें उदार माल

आणल्यानें मालाच्या किंमतीचें व्याज भरावें लागतें, तें लागून दुकानदाराच्या गाफिलगिरीमुळें जी त्यांस तूट येते तिचे नुकसानीचा बोजाही उधार माल खरेदी घेणाराच्या शिरावरच लादला जातो. घेतलेल्या मालाबद्दलची किंमत दिढीदुपटीनें घावयाची असूनही, उधार माल घेणाराची पत लोकांत बिलकुल समजली जात नाही. कारण उधार माल घेणारांचें नांव दुकानदाराच्या चोपडींत असतें खरें, परंतु त्या चोपडींतील नांवावर त्या दुकानदारास कोणीही पैसे दिल्याशिवाय तो दुसरा माल विकत देणार नाही, उदार मालाबद्दल दुकानदाराचे पुष्कळ पैसे देणें असणें, ह्या योगें जर पत वाढणारी असती, तर तोच नियम खतें लिहून देऊन कंजार्क पैसा काढणारास लागू पडता; म्हणजे ज्या मनुष्यास कर्ज जास्त त्याची पत जास्त. अशी स्थिति होऊन पैसेवाले लोक त्या कर्जदार लोकांच्या मार्गें पैसे घ्या, पैसे घ्या, म्हणून लागजे असते. परंतु जिकडे पहावें तिकडे ह्याच्या उलट स्थिति आढळण्यांत येते. कोणी कोणापार्शीं कर्ज मागण्यास गेला असतां कर्ज मागणारास व इतर लोकांचें कांहीं देणें आहे कीं काय, ह्याचा पक्का तपास केल्याशिवाय कोणी कांहीं एक देत नाही. तर उधार जिन्नस आणणें, व कर्जबाजारी होणें, हीं दोन्ही आपली फार फजिती करणारी आहेत असें समजून फारच सावधगिरीनें वागा.

९ चाकर लोकांनीं उधार माळ आणणें—अशा प्रकारानें जिन्नस खरेदी आणणारांची अनेक तऱ्हांनीं नुकसानी होते. नोकर किंवा इतर मनुष्यांवर कदाचित् हा लेवादेवचा व्यवहार सोपविला असल्यास हातांत झोळी येण्यास फार अवकाश लागेल असें वाटत नाही. कधीं कधीं ते लोक ज्या वस्तूची घरांत बिलकूल जरूरी नसते, त्या वस्तु मालकाचे नांवावर खुशाल आणितात, कित्येक प्रसंगीं

जरूरीपेक्षांही जास्तू माल आणतात, आणि वारंवार तर असें घडतें कीं, ज्या योग्यतेच्या जिनसांची जरूरी असते; त्यापेक्षां जास्त योग्यतेचे चिन्नस आणणें ह्याचें तर त्यांस कांहींच वाटत नाहीं. हें सर्व घोंटाळे रोख पैसा टाकला असतां आपोआप टळणारे आहेत.

१० रोखीच्या व्यापारापासून फायदे—याप्रमाणें सर्व लोकांनीं रोखीनें व्यापार करण्याचें मनांत आणल्यास त्यांचा मोठा फायदा होऊन देशाचेंही * कल्याण होणार आहे. रोखीनें व्यापार करणाऱ्यांजवळ पैशाचा संचय होतो, व कालांतरानें तो बराच वाढतोही; आणि त्यांच्या मनाची शांति तर उधार व्यापार करण्यापेक्षां शतपटीनें जास्त असते. शिवाय उधार व्यापारामुळें होणाऱ्या फिर्यादी-अर्यादी, खतेंपत्रें, जमाखर्च, खातेवह्या वगैरेपासून होणारा त्रास त्या लोकांस अजीबात होत नाहीं. असा रोखीचा व्यापार करणाऱ्यास कोणी कधीं कद्रू व कवडीचुंबक म्हणतील, हीही भीति बाळगण्याचें प्रयोजन नाहीं. कारण माल घेतल्याबरोबर स्वतःचे हातून त्याच्या किंमतीचा पैसा सुटल्याचें नेहमीं सर्वांच्या दृष्टीस पडत असतें. रोखीचा व्यापार करणारा मनुष्य बाजारांतून जाऊं येऊं लागला, म्हणजे

* आमची बडीबडी मंडळी देशकल्याणाचे कामांत अश्रांत श्रम करीत असल्याचें आपण नेहमीं पहातो. त्याचप्रमाणें देशकल्याण ह्या विषयावर सुशिक्षित लोकांनीं निस्पृहतेनें चालविलेल्या वर्तमानपत्रांतही एकसारखी चर्चा सुरू असते, ती आम्ही वाचतो. ह्या मंडळ्यांतील वादविवादांत व वर्तमानपत्रांचे लेखांत सरकार व प्रजा यांचा परस्पर संबंध, जमिनीवरील सारा, बालविवाह, स्त्रीशिक्षण, वारिष्ठ प्रतीचें शिक्षण इत्यादि अति उपयुक्त व देश कल्याणाचे कामीं खर्चीत उपयोगी पडणारे असेच विषय नेहमीं येतात. परंतु आमच्या चालू विषयाच्या व्यवस्थेकडे अव्यापपर्यंत त्यांनीं दुर्लक्ष कां केलें हें समजत नाहीं. विद्वान् मंडळींनीं ह्या अव्यवस्थेकडे थोडें बहूत तरी लक्ष पुरविल्याशिवाय, व कांहीं योग्य विचार केल्याशिवाय ही स्थिती लवकर सुधारेल असें आम्हांस वाटत नाहीं.

चांगले जिन्नस पाहून ते घेण्याविषयीं समयीं त्याचे मनांत येईल परंतु त्याबद्दल किंमत रोख द्यावयाची आहे हें मनांत आल्याबरोबर त्या जिन्नसाच्या आवश्यकतेकडे त्याचें लक्ष गेल्याविना राहणार नाहीं.

११ पैशाचा विनियोग—आतां कोणी अशी शंका काढतील कीं, ज्या लोकांजवळ विपुल द्रव्य आहे, व ज्यांनीं त्या द्रव्यास वर सांगितल्याप्रमाणें वागून पुष्कळ भरही घातली आहे, त्यांनीं आपल्यास जरूर लागणाऱ्या पैशाखेरीज बाकीच्या पैशाचें करावें तरी काय ? तर त्या पैशाचा सद्व्यय करण्यास हजारों प्रकरणें उभीं आहेत. तो पैसा व्यापारांत घाला, त्याच्या खर्चानें गिरण्या वगैरे कारखाने स्थापन करा, विद्यावृद्धीकडे त्याचा व्यय करा, अनाथ, अंध, पंगू वगैरे लोकांस मदत द्या, किंवा तुम्हांस योग्य दिसेल अशा एखाद्या लोकोपयोगी कृत्याकडे त्याचा व्यय करा.

१२ फिर्यादी करणें—ह्या जगामध्यें आयुष्यक्रमाच्या कोणत्याही स्थितींत जरी तुम्ही असलां, तरी फिर्यादीचे वगैरे सर्व घोटाळे होतां होईल तों टाळीत जा. ही स्थिति अलीकडे इतकी कांहीं विचित्र झाली आहे कीं, ती बदलून सुधारणा करावयाची म्हटल्यास मानवी-स्वभावच अगदीं बदलून गेला पाहिजे. आमच्या देशाच्या हल्लींच्या स्थितीच्या मानानें पाहिलें असतां, ही स्थिति बदलणें अगदीं अवश्य आहे, असेंच वाटू लागलें आहे. आतां लवाद कोर्टांच्या वगैरे स्थापना करून ही स्थिति सुधारावी, असें कित्येक पुढारी लोकांच्या डोक्यांत शिरल्यामुळें त्यापासून थोडाबहुत फायदा होण्याचीं सुचिन्हें दिसू लागलीं आहेत. इष्टेष्टवाले म्हणून जितके लोक आहेत, त्यांपैकीं प्रत्येकाची एक तरी फिर्याद कोर्टांच्या फैलांत असतेच. फिर्यादी करण्याची ज्यांस हौस त्यांचें मन चांगल्या सामोपचाराच्या गोष्टींनीं कधींही वळावयाचें नाहीं. हलक्या कारणावरून देखील ते लोक

कायदार्शीच प्रसंग आणण्याच्या बेतांत असतात. असल्या प्रकारचे लोक नेहमीं खटल्याखोकल्याच्या उलाढालींत निमग्न असल्या कारणाने कोर्टातील कायदेशीर शब्द त्यांस व्यवहारांतील शब्दांप्रमाणे वाटू लागतात; आणि त्यांचा साधारण बोलण्याचालण्यांत उपयोग करणे हे त्यांस मोठे भूषण आहे असे वाटू लागते. ते लोक फार कुमांडी असतात; म्हणून शहाणे लोक त्यांपासून दूर दूरच असतात. फिर्यादीचा प्रसंग आला असता चांगल्या लोकांस फार वाईट वाटते; परंतु ह्या लोकांस त्याची फार हौस असते. भांडण म्हटले की, त्यांचे पाऊल पुढे ! शेंकडों लोक केवळ सूड उगविण्याच्या इराद्यानेच फिर्यादीचा रस्ता पकडतात. तो पकडण्यापासून खरोखर फायदा होतो असा फार थोड्यांचाच. ही फिर्याद मनुष्यमात्रास किती खर्चात आणते, हे तर सांगावयासच नको. कोर्टांत फिर्याद करण्यापूर्वी आपणास त्या फिर्यादीच्या पार्थी खर्च किती येणार, व मिळकत काय होणार, ह्या गोष्टींचा पूर्ण विचार प्रत्येकाने केला पाहिजे. अशी कल्पना करा की, तुम्हीं कोणा एकावर फिर्याद ठोकली, आणि त्या फिर्यादीचा निकालही तुमच्यावतीनेच झाला; परंतु फिर्यादीपासून होणाऱ्या उत्पन्नापेक्षां जरकरितां फिर्याद चालविण्याचे कामीं जास्त खर्च लागला असेल, तर ती फिर्याद करण्यांत तुम्हीं फायदा तो कोणता पाहिला ? असें झाल्याने तुमच्या प्रतिवादीवरील तुमचा राग विशेष वाढून आपले व त्याचे नुकसान केल्यासारखे मात्र होणार. दहा रुपयांची रक्कम उगविण्याकरितां वीस रुपयांस खार लावून घेणे ह्या कृत्यास पाच वर्षांचे पोर तरी शहाणपण म्हणेल काय ? शिवाय फिर्याद केली असता तिचा निकाल कोणत्या तऱ्हेचा होतो याची शंकाच. याप्रमाणे फिर्यादीचे कामीं वेळ किती लागतो खर्च किती होतो, त्रास किती सोसावा लागतो, पैसा किती जातो, खटल्याचा

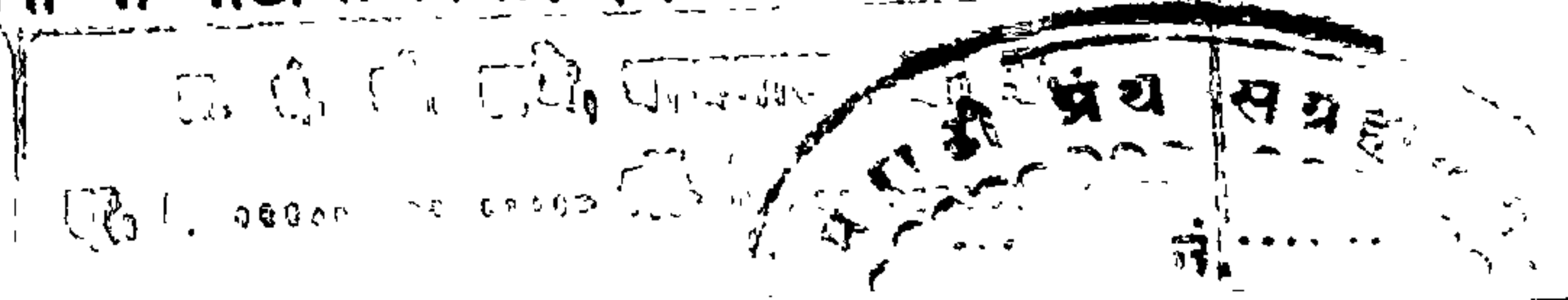
निकाल कोणत्या रीतीचा होतो, व त्याबद्दल किती काळजी वहावी लागते इत्यादि गोष्टींचा विचार न करणें केवळ मूर्खत्व होय. एखाद्यानें तुमचें देणें आहे, आणि त्याची फेड करण्याचें त्याचे अंगीं सामर्थ्य नाही; तर अशा मनुष्यास स्वतःचा काडीभर फायदा नसतांही त्रास देणें हा एक प्रकारचा मनाचा हलकेपणा नव्हे काय ? अशा मनुष्याविरुद्ध फिर्याद मांडण्यापासून त्यास व त्याचे कुटुंबांतील माणसांस नेहमीं झुरत लावण्याची पाळी येऊन तुम्हां स्वतःस फायदा कांहीं नाही तो नाहीच. याप्रमाणें फिर्यादीचा मार्ग स्वीकारून शेंकडों लोकांनीं आपलीं व आपल्या प्रतिवाद्यांचीं नुकसानेंच करून टाकलीं आहेत आणि ' दोषांचें भाडण व तिसऱ्यास लाभ ' या म्हणीप्रमाणें वकील वगैरे लोकांचें मात्र मधल्यामध्ये चांगलें पिकतें.

१३ दुकानदारांची योग्यता—दुकानदार लोक आपल्या मालाची किंमत पहिल्यानें फार जबर सांगतात, आणि मग बरीच ओढाताण केल्यानंतर ताळ्यावर येऊन वाजवी किंमतीस तो माल विकतात. त्यांची सांगावयाची किंमत एक व द्यावयाची किंमत एक, असे त्यांचे दोन आंकडे ठरलेलेच असतात. तुर्क लोकांविषयीं मात्र असें सांगतात कीं, एका पदार्थाच्या किंमतीबद्दल भिन्न भिन्न प्रकारचे आंकडे तोंडावाटे काढणें, हें त्यांच्या स्वप्नीं देखील येत नाही. त्या लोकांत दुकानदारानें आपल्या दुकानाच्या मालापैकीं एका जिनसास एक किंमत सांगितली, व नंतर तो माल जर आपण कमी किंमतीस मागूं लागलों तर त्या दुकानदारास फार चिरड येते. या बाबतींत तुर्कस्थानच्या दुकानदारांचा कित्ता जर आमचे हिंदुस्थानचे लोक गिरवितील तर फार फायदा होणार आहे. एक किंमत सांगून भलत्याच किंमतीस माल विकणें, व एका किंमतीस माल घेतों म्हणून बोलून तितक्या किंमतीस तो न घेणें, या कामांत विनाकारण

फाजोल वेळ लागून खोटे बोलण्याच्या लांछनास्पद दोषास याप्रमाणे करणारे पात्र होतात. असल्या कार्मी व्यापारी व गिन्हार्डिक शपथ देण्याच्या मजलेपर्यंत जेव्हां येतात, तेव्हां तर त्यांच्या खोटसाळपणाची सीमाच होते म्हणावयाची. अशा प्रकारच्या व्यापारांत पुष्कळ लबाडीचा अंश असतो. त्यायोगे व्यापारी व गिन्हार्डिक या दोघांचेही बहुत नुकसान होते. आमच्या देशांत वाणी, उदमी वगैरे लोकांच्यासंबंधाने बोलणे निघाले असतां ते लोक खोटे बोलणारे व लबाड आहेत, हा आमच्या मनाचा ठरीव ग्रह पूर्वीच झालेला असतो. प्रत्येक नियमास अपवाद असतातच, या नियमाप्रमाणे त्या लोकांत काहीं उदमी सचोटीने व्यापार करणारे असतील; परंतु त्यांच्या धंदेबंधूंच्या वर्तनाचा दुष्ट परिणाम त्यांस भोवल्याशिवाय रहात नाही. पुस्तकांचा व्यापार करणारांच्या संबंधांत मात्र या अडचणी फारशा येत नाहीत. कारण प्रत्येक जातीच्या पुस्तकाची किंमत ठरीव असते, म्हणून कोणासही कमजास्त बोलण्यास बहुधा मार्ग रहात नाही. असा खरेपणाचा नेम सर्व प्रकारच्या व्यवहारांत जर सुरू होईल, तर वेळेच्यासंबंधाने पुष्कळ फायदा होऊन लबाडीही बऱ्याच अंशाने नाहीशी होईल. जे लोक हा लेख वाचतील, ते तरी व्यापाराच्या व इतर लेवादेवीच्या कामांत वेळेचा व्यर्थ खर्च व लबाडी न होऊं देण्याविषयी फार जपतील, अशी आम्हांस पूर्ण आशा आहे.

१४ वेळेचा व्यय—आपल्या वेळेचा व्यय कोणत्या रीतीने करावयाचा या प्रकरणाचा विचार करण्याच्या बाबतींत आम्ही असे म्हणतो कीं, आपल्या जागृत अवस्थेतील वेळेचा बहुतेक भाग ज्या धंद्यांत वागणारे आपण आहो, त्या धंद्यांचीं कामे कोणत्या रीतीने करावीं या गोष्टीचा विचार करण्यांत घालविला पाहिजे. कोणत्याही

कृत्यास हात घालण्यापूर्वी, या गोष्टीचा जर तुम्ही विचार करणार नाही, तर तुम्हांस तीं कामें सुलभ रीतीनें करितां येतील ही आशा देखील बाळगावयास नको. सर्व धंद्यांचे लोकांस विश्रांतीकरितां म्हणून कांहीं वेळ खर्च करावा लागतोच. विश्रांति ही एक आपल्या सौख्याचा पायाच आहे असें समजलें पाहिजे. विश्रांतीचा वेळ बागा, शेते, अरण्ये, पर्वत, समुद्र वगैरेंचे देखावे पाहून परमेश्वराच्या कृतीचें कौतुक मानणें, इतर कोणतेही उपयुक्त हेतु मनांत धरून फिरावयास जाणें व शारीरिक मेहनत होऊन शरिरास हित व मनास आनंद होईल अशा तऱ्हेचे खेळ खेळणें यांत घालवावा हें मागील भागांत सांगितल्याचें लक्षपूर्वक वाचणाऱ्या विद्यार्थ्यांस व इतर वाचकांस आठवत असेलच. त्याच भागांत दारूबाज आणि कैफी लोकांच्या सावलीस देखील राहूं नका म्हणूनही सांगितलें आहे. आपला करमणुकीचा व रिकामा वेळ, तंबाकू ओढणारे व खाणारे, व चहा-कॉफी वगैरे पीत व तंबाकूचा तोंडावाटे घाणेरडा धूर सोडीत चकाट्या पिटीत बसणें यांसारखें शरिरास मंदी व मनास अनुत्साह आणणारें दुसरें कृत्य नाही. शहाण्या व विचारी लोकांस असल्या लोकांच्या संगतींत राहून चार महिने गप्पा मारीत बसण्यापेक्षां चार वर्षे निवळ एकान्तवासांत काढणें पसंत पडेल. परंतु संवयीचा जोर इतका कांहीं विलक्षण आहे कीं, एखाद्या तरुण मनुष्यास असल्या मंडळींत जाऊन गप्पा ठोकण्याची व चहा-तंबाकूची खोड लागली कीं, ती जन्म असे तोंपर्यंत जाईल हें मनांतही आणूं नये. दारू वगैरेच्या संबधानें मागील भागांत लिहिलेल्या गोष्टी सर्व प्रकारें या भागास लागूं पडतात. सबब तूर्त त्यांविषयीं येथें जास्त लिहिण्याचें प्रयोजन नाही.

१५ विश्रांतीचा वेळ इतिहासज्ञान संपादण्यांत घाल-
विणें—विश्रांतीचा राहिलेला वेळ इतर व्यवसायांत खर्च करण्या-
पेक्षां तो वेळ स्वतः पुस्तकें वाचण्यांत किंवा घरांत लहान लहान
मुलांस, भावंडांस वगैरे उपयुक्त गोष्टींचें मनोरंजकरीतीनें ज्ञान करून
देण्यांत घालवावा हें फार उत्तम. अशी माहिती करून देण्याचीं
अलीकडे साधनेंही पुष्कळ झालीं आहेत. चांगले सुशिक्षित व
माहितगार असे मित्र आपणास असल्यास त्यांच्या समागमांत तो
वेळ घालविणें हेंही चांगलेंच. पुस्तकें हींही आपले मित्रच होत.
त्यांपासून कधींही त्रास होत नसून तीं पाहिजे तेव्हां थोडक्या किम-
तींत मिळण्यासारखीं असतात. ज्या प्रकारचा तुमचा धंदा असेल,
त्यासंबंधीं पुस्तकें वाचण्याची अभिरुचि तुम्हांस असल्यास उत्कृष्टच
झालें. परंतु ज्या लोकांस माहितगारच म्हणवून घेण्याची इच्छा
असते, त्यांनीं कांहीं विशेष पुस्तकें वाचावीं हें फार अगत्याचें आहे.
पूर्वींच्या भार्गी इतिहास व भूगोल यांच्यासंबंधानें उल्लेख केल्या-
प्रमाणें, तुम्ही जेव्हां इतिहासभूगोलादि पुस्तकांच्या वाचनास आरंभ
कराल, तेव्हां प्रथम आपल्या देशाचा इतिहास व भूगोल वाचण्यास
आरंभ करा; म्हणजे करमणुकच्या करमणूक होऊन, आपल्या देशा-
विषयींचें ज्ञान सहज होणारें आहे. इतिहासाचें व भूगोलाचें ज्ञान
कोणत्या प्रकारचें असावें, याविषयीं कॉबेट साहेबांचें म्हणणें किती
सयुक्तिक आहे तें पहा. ते म्हणतात: “ इतिहास-भूगोलादि पुस्तकें
वाचीत असतां, त्यांत वर्णन केलेल्या त्या देशांतील सर्व गोष्टींकडे
विशेष लक्ष न पुरवितां त्यांत कायदे-कानू वगैरे पूर्वीं कोणत्या झों-
कचे होते व त्यांचा झोंक तसा होण्यास मूळ कारण काय असलें
पाहिजे, या वर्णनाकडे पूर्ण लक्ष पुरवा. लढायांचीं वर्णनें, आणि राजे
व प्रधान यांनीं दुसऱ्यावर आपलें वर्चस्व होण्याकारितां केलेलीं मुत्स-

झीपणाचीं व कविबाजपणाचीं कृत्यें हीं वाचल्यापासून आणि कल्पित कादंबऱ्या वाचल्यापासून फायदा सारखाच. एकाद्या देशाच्या इतिहासाविषयीं जर तुम्हांस माहिती करून घेणें आहे, तर त्या देशाचे राजकीय विभाग कोणकोणत्या कारणांनीं कसकसे झाले, निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळीं शहरें कोणत्या कारणानें वसविलीं गेलीं, न्यायाधीश, फौजदार, पंच वगैरेंच्या नेमणुका होऊं लागण्यास कोणकोणत्या गोष्टी कारणीभूत झाल्या, पूर्वींचे कायदे-कानू करण्याचा प्रसंग केव्हां व कां आला, त्या काळाच्या लोकांच्या मनांत ते कायदे प्रसार करण्यांत कोणत्या प्रकारचे हेतु होते, हल्लीं तेच कायदे अमलांत असते तर काय झालें असतें, व अलीकडे नवीन नवीन दुसरे कायदे करण्याची काय आवश्यकता होती, इत्यादि गोष्टींबद्दल तुम्हांस इतिहासांतून माहिती करून घेतली पाहिजे. कोणत्याही देशाच्या प्राचीन काळाच्या इतिहासाचें अवलोकन करते वेळीं तेथील पूर्वींचे मजुरीचे दर व धान्याचे दर यांमधील मेळ जमविला पाहिजे, आणि त्यावरून त्या काळीं लोकांची स्थिति कशी होती याचें अनुमान केलें पाहिजे. इंग्लंडचा राजा तिसरा एडवर्ड याच्या कारकीर्दींत मोठमोठ्या लढाया होऊन, त्यांत इंग्लिशांस जय मिळत गेला व त्यांची कीर्ति अजरामर झाली. अशा प्रकारच्या वैभवाची माहिती इतिहासांत असणें अगत्याचें खरें; परंतु त्या वेळची लोकस्थिति अमुक प्रकारची असून मजुरीचे दर वगैरे अमुक होते, ही माहिती एकाही इतिहासकाराच्या पुस्तकांत नसणें ही गोष्ट बरोबर नाही. त्याचप्रमाणें बायकांच्या मजुरीचे दर व तत्संबंधीं माहिती यांचेंही नांव कोठें काढल्याचें आढळण्यांत येत नाही. अशा प्रकारची उपयुक्त माहिती आपल्या पुस्तकांत देणें हा मोठा कमीपणा आहे, असें त्या काळचे इतिहासकार मानीत असत असें वाटतें. सूक्ष्म दृष्टीनें

पाहिलें असतां हेच विषय मोठ्या महत्त्वाचे आहेत असें वाटल्या-
वांचून रहाणार नाहीं. तुम्हीं इतिहासाच्या ज्ञानाची घमेंडी बाळगं-
णाऱ्या शेंकडों लोकांस असले चार प्रश्न विचारिले असतां, त्यांतून
कोणी एखादा तरी त्या चार प्रश्नांपैकीं एकाचें उत्तर देईल असें
निदान मला तरी वाटत नाहीं. ही माहिती करून घेण्याचा प्रयत्न
न करितां इतिहासांतील लढाया ओळीनें तोंडपाठ करणें, आणि
त्यांतील मुत्सद्दचांनीं लढविलेल्या युक्त्या व लुचेगिऱ्या मुखोद्गत
करणें ह्यांस इतिहासाचें पूर्ण ज्ञान म्हणणें रास्त होणार नाहीं. ही
माहिती पाठ करण्यांत वेळ गमावणें, आणि मौजेचीं पुस्तकें वाचण्यांत
वेळ घालविणें या दोहोंची योग्यता सारखीच, असें लिहिण्यांत पूर्वींच्या
काळची स्थिति ताडून पाहून त्यांवरून पुढें अमुक प्रकारची स्थिति
प्राप्त होणार यांचें अनुमान काढतां यावें, असा कॉबेटसोहेबांचा शोक
दिसतो. अशा प्रकारच्या ऐतिहासिक माहितीच्या संबधानें आमच्या
हिंदुस्थानची स्थिति तर अगदीं खालीं मान घालण्यासारखी आहे.
विद्वान् लोक इतिहासज्ञानास अनुभाविक गोष्टींचें ज्ञान असें म्हण-
तात, व तेंच अक्षरशः खरेंही आहे. यास्तव हर प्रयत्न करून
असल्या प्रकारचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याच्या कामीं प्रत्येक इतिहास-
ज्ञानेच्छूनें झटावें हें फार चांगलें.

१६ इतर पुस्तकांचें वाचन व अभिप्राय—सांपडलेल्या
फुरसतीच्या वेळीं इतिहासाचींच तेवढीं पुस्तकें वाचावीं, आणि तींच
काय तीं वाचण्यासारखीं असतात, असें आमचें बिलकुल म्हणणें
नाहीं. शिवाय जगांतील सर्व लोकांची ग्रंथवाचनाची रुचि एक-
सारखीच असावी असें कधीं घडणारही नाहीं. कविता, कल्पित
कादंबऱ्या, अनेक प्रकारचे नीतिग्रंथ, वेदांतशास्त्र, प्रवासवर्णनें, सृष्ट-
पदार्थविज्ञानशास्त्र, अलंकारशास्त्र, ज्योतिःशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, वर्गरे

अनेक विषयांवरील पुस्तकें तुमच्यापुढें मांडलेलीं आहेत, व त्यांपैकीं आपल्यास पाहिजे तीं पुस्तकें निवडण्यास तुम्ही मुखत्यार आहां. पुस्तकांच्या कामीं कोणतेंही पुस्तक वाचल्याशिवाय व स्वतःच्या मनाची खात्री करून घेतल्याशिवाय, त्या पुस्तकाबद्दल आपला बरा अथवा वाईट अभिप्राय द्यावयाचा नाही, ही गोष्ट मात्र ग्रंथकारावर मेहरबानी करून करित जा. नाहीतर, रावसाहेब अमुक ग्रंथकर्त्याच्या पुस्तकास चांगलें म्हणतात; हं चला, म्हणूं आपणही चांगलें. मग तें पुस्तक पैच्या मोलाचें असलें तरी चिंता नाही. तसेंच अमुक पुस्तकास रावसाहेब वाईट म्हणतात, तर त्याचप्रमाणें आपलाही अभिप्राय द्या ठोकून; मग त्या पुस्तकांत किती जरी चांगुलपणा असला तरी त्याचा कांहीं उपयोग नाही. अमुक एक पुस्तकाविषयीं तें वाचल्यावर आपल्या मनाचा झालेला बरा किंवा वाईट अभिप्राय, दुसरा मनुष्य आपल्या मनाची उलट रीतीनें पूर्णपणें खात्री करीपर्यंत कधींही बदलूं नये. दुसऱ्याच्या मतावर निवळ अवलंबून राहून अविचारानें कोणताही अभिप्राय देणें हें काम अक्षरशून्याचें होय. शेक्सपीअरच्या नांवावर रचलेल्या एका ग्रंथाच्यासंबंधानें अशीच कांहीं विलक्षण हकीकत ऐकण्यांत आली आहे. एका गृहस्थानें एक नवीन नाटक स्वतः रचिलें, आणि तें नाटक शेक्सपीअरनें रचलेलें असून आपणास तें शेक्सपीअरच्या घरांत एकीकडे पडलेलें सांपडलें, असा त्यानें लोकांत पुकारां केला. त्याबरोबर त्या नाटकाची लोकांत फार प्रशंसा होऊन, तें ज्या गृहस्थास सांपडलें म्हणून बातमी पसरली होती, त्यास मोठा फायदाही झाला. पुढें कांहीं कारणावरून जेव्हां ती त्याची लबाडी बाहेर पडली, त्यावेळीं जे लोक त्या ग्रंथास अतिशय मानीत, व शेक्सपीअरशिवाय दुसऱ्याच्या हातून असा ग्रंथ कधींच वठावयाचा नाही असें म्हणत, तेच त्या ग्रंथाबद्दल आपलीं

नाकें मुरडूं लागले. त्यांनीं त्या गृहस्थाचे तर इतके हाल केले कीं, तो ज्या घरीं नोकरीस होता तेथून त्याला काढून टाकविलें, व त्याच्या बापाकडून हांकूनही लाविलें. एकच ग्रंथ, पण तो शेक्सपीअरनें केला अशी जेथपर्यंत प्रसिद्धि होती, तेथपर्यंत त्यास लोकांनीं उत्तम म्हणावें, आणि तोच त्यानें केला नाहीं असें कांहीं कारणावरून बाहेर पडल्याबरोबर त्याचा लोकांनीं फजिता उडवावा, हें चांगल्या सुशिक्षित लोकांस शोभतें काय ? हें इतकें कशामुळें होतें, तर दुसऱ्यांच्या अभिप्रायाप्रमाणें कांहींएक विचार न करितां आपला अभिप्राय झोंकून देण्याच्या संवयीमुळें. ह्यावरून सर्वांनीं एवढी गोष्ट पक्की लक्षांत ठेवावी कीं, आपणांस विद्वान् म्हणविणाऱ्या, व विद्येचा शोक आपणांस आहे असा तोरा मिरविणाऱ्या लोकांच्या मतावर विश्वास ठेवणें हें सर्वांशीं अयोग्य आहे. याप्रमाणें झाल्यावर रूढीवर लक्ष न देतां, व टीका करणाऱ्यांवर विश्वास न ठेवितां पुस्तक वाचून नंतर स्वतंत्र रीतीनें अभिप्राय देण्यास आपण समर्थ होऊं.

१७ बीभत्स पुस्तकें—वाचकांचीं मनें दूषित करून भलभलते मनोविकार व दुष्ट कल्पना त्यांच्या मनांत उत्पन्न व्हाव्या, हा हेतु धरून कित्येक नीच लोक पुस्तकें व कविता करितात; तसल्या पुस्तकांकडे पहावयाचें सुद्धां नाहीं, असा तुम्ही आपला संकल्पच करून टाका, व तसल्या पुस्तकांस आपल्याजवळ देखील येऊं देऊं नका. त्यांचा मोहपाश इतका कांहीं विलक्षण जोराचा आहे कीं, तुमचा सद्गुणानें वागण्याचा जर कृतसंकल्प नसेल तर तीं तुम्हांस आपल्या फेऱ्यांत पाडल्याशिवाय कधींही सोडणार नाहींत. या कृतघ्न व दुष्ट पुस्तककारांच्या हातून ह्या जगांत जितके तोटे होत आहेत व झाले आहेत, तितके तोटे रानटी व अधर्मी लोकांच्या हातूनही होण्याचा संभव नाहीं. असल्या प्रकारच्या वाईट पुस्तकांचा प्रसार

होऊं देऊं नये, म्हणून हल्लींच्या सार्वभौम सरकारचे प्रयत्न सतत सुरू आहेत एवढ्याने बरे आहे; नाहीतर ह्या विद्यावृद्धीच्या काळांत लोकांची स्थिति भलतीकडेच विघडून गेली असती.

१८ आपल्या माहितीची टिपणें करणें व रोजनिशी—
अंगी योग्यता आणि फुरसत असल्यास, फक्त पुस्तके वगैरे वाच-
नांतच आपला फुरसतीचा काळ घालवात बसू नये. त्या वेळेपैकीं
काहीं वेळ ऐकलेल्या, वाचलेल्या, व पाहिलेल्या गोष्टी टिपून ठेव-
ण्यांत घालवावा. तुमच्या मनांतून एखादी गोष्ट पक्केपणीं लक्षांत
ठेवावयाची असल्यास तिची हकीकत ताबडतोब लिहून काढा, म्हणजे
बहुतकरून तिचा तुम्हांस विसर पडावयाचा नाही. प्रसंगोपात लिहून
ठेविलेल्या हकीकतीचा एखादा कागद गमावला तरी हरकत नाही; कार-
ण कागदावर लिहिलेली गोष्ट बहुधा मनावर लिहिल्याप्रमाणेंच असते.
ह्या लिहून ठेवण्याच्या संवयीनें आपली कल्पनाशक्तिही वाढत जाते.
प्रत्येक मनुष्यानें रोजनिशी ठेवण्याची वहिवाट ठेवावी. वर्षाच्या प्रत्येक
दिवशीं काहींना काहीं तरी लिहून ठेवावे. मग ती हकीकत हवेबद्दल
जरी असली तरी चिंता नाही. असें करणें फार हितावह आहे,
असें तुम्हांस वर्षाच्या आंतच दिसून यावयास लागेल. लिहून ठेवि-
ल्यामुळें ध्यानांत ठेवण्यासारख्या गोष्टींचा मनावरील बोजा पुष्कळ
अंशीं हलका होतो. लिहिलेल्या हकीकती पुन्हा वाचल्या असतां
त्यांपासून उपयोग व्हावयाचा तो होऊन चित्तास आनंदही होतो.
आपण पाहिलेल्या कित्येक चमत्कारिक गोष्टी, व विशेष स्थळें वगै-
रेचीं वर्णनें, आपण लिहून ठेविलीं नसल्याकारणानें त्यांची हकीकत
आपल्या इष्टमित्रांस सांगतां येत नाही, व त्यांस आपल्या आनंदाचे
अंशतः देखील भागीदार करितां येत नाही. असें जेव्हां होतें, तेव्हां
आपल्या मनास वाईट वाटल्याखेरीज कधींही रहात नाही. असें जर

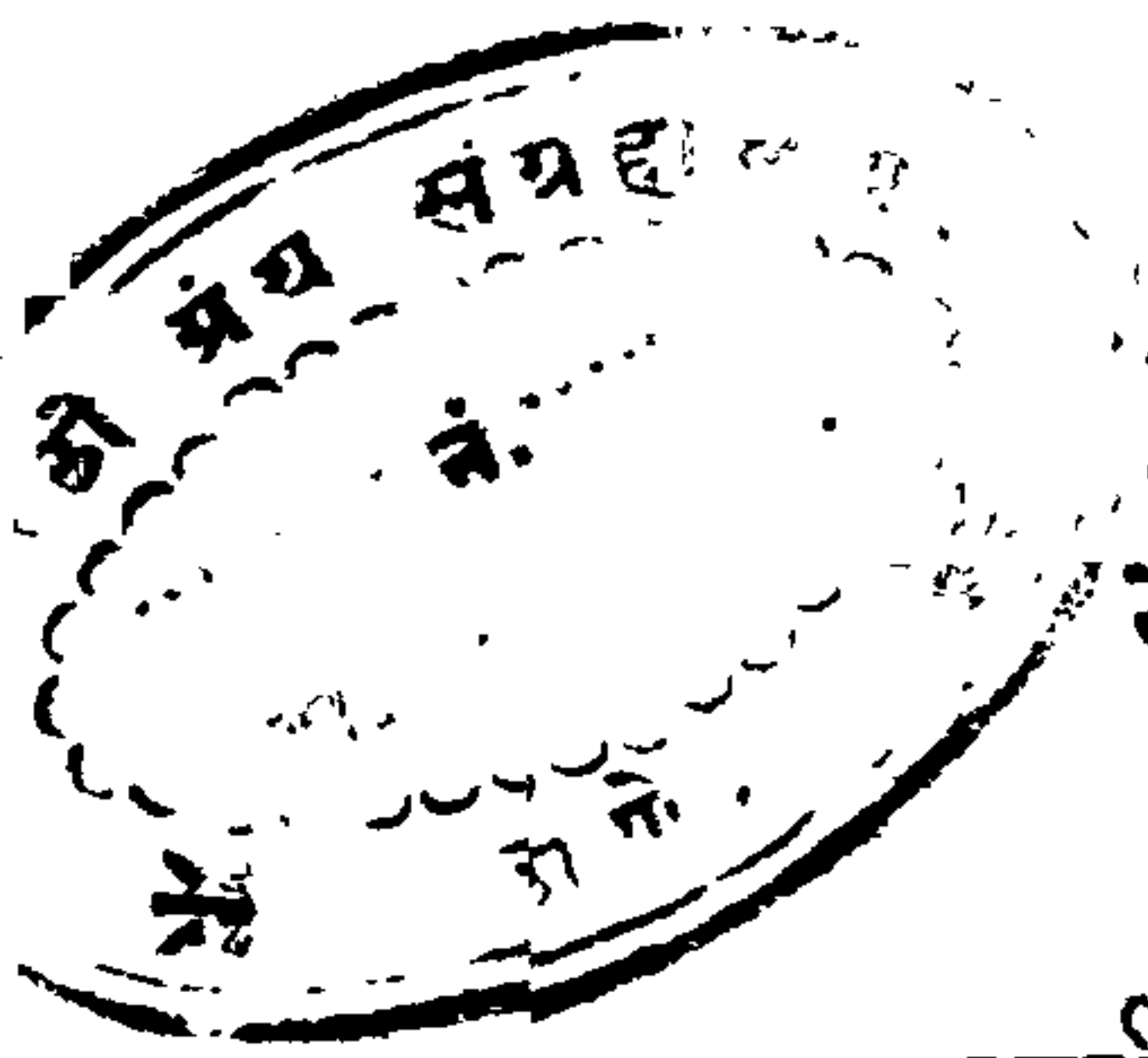

नेहमीं घडत आहे, तर रोजनिशी ठेवण्याच्या कामीं क्षणभरही उपेक्षा करूं नका. दिवसाच्या साठ घटकांपैकीं या कामाकडे पाव घटका दर रोज खर्च केली असतां बस्स होणार आहे;- व अशा प्रकारें खर्च केलेल्या वेळेचा विनियोगही उत्तमच झाला असें होणार हें खचित. असें करूं लागल्यापासून आपण फार नियमी होऊं यांत तर संशयच नाही. एवढासा वेळ खर्चून जर इतके फायदे होण्यासारखे आहेत, तर ही गोष्ट सर्व लोक अमलांत आणतील अशी आम्ही त्यांस विनयपूर्वक शिफारस करितों.

कां, तरुण लोकांनो, इतका वेळ पैशाची व्यवस्था, व फुरसतीच्या वेळेची व्यवस्था वगैरे संबंधांत तुमच्या समोर आम्हीं बरेंच वाक्पांडित्य केलें, तें तूर्त पुरे आहे. नाहीं बरें? त्याचा उपयोग “पालथ्या घागरीवर पाणी” याप्रमाणें जर कराल, तर विनाकारण लोकोपहासास पात्र होऊन नाहीं नाहीं तीं संकटें तुम्हांस भोगावीं लागतील, हें पक्कें समजून ठेवा. असें न करितां आपल्या वर्तनक्रमांत जर तुम्ही ताबडतोब सुधारणा कराल, तर तुमचा फायदा होऊन तुम्हांस जन्मभर सुख होईल यांत काडीभरही संशय नाही. आतां पुढील भागांत आईबाप व मुलें, यांच्याबद्दल चार शब्द लिहिण्याचा आमचा विचार आहे.

वृक्ष फार लवती फलभारें । लोंवती जलद घेउनि नीरें ॥
 थोर गर्व न धरी विभवाचा । हा स्वभाव उपकारपरांचा ॥
 हिंसात्याग, अलोभता परधनीं सत्यत्व संभाषणीं ॥
 तृष्णाच्छेद, पराङ्गनाविमुखता, भूतानुकंपः मनीं ॥
 दान, प्रश्रय, भाव सद्गुरुकुळीं, सन्तानं सर्वास हा ॥
 संसाराब्धितरावया स्मृतिशतीं कीं बोलिजेला पहा ॥

वामन.

भाग चवथा

आईबापांस उपदेश.

प्रज्ञया वा विसारिण्या यो बलेन धनेन वा ।
धुरं वहति गोत्रस्य जननी तेन पुत्रिणी ॥

सु० र०

१ मुलांपासून होणारा आनंद—ज्याप्रमाणे विद्वान् लोकांस विद्या संपादन करण्याच्या कार्मीं काय श्रम होतात, हे अक्षरशून्यास कळत नाही, व प्रसूतकाळीं होणाऱ्या वेदनांची माहिती जशी वांझ स्त्रियांस विलकुल नसते, त्याचप्रमाणे ज्यांस मुलें नाहींत, त्यांस मुलें असणाऱ्यास कोणत्या प्रकारचे सौख्य होतें, ह्याची कल्पना देखील करितां येणार नाही. ज्या मनुष्यास खाण्यापिण्याची ददात नाही, व ज्यास चार सुशील मुलें आहेत, त्याच्यासारखा सुखी प्राणी दुसरा कोणीही सांपडणार नाही. गृहस्थितींत मुलांबाळांपासून होणाऱ्या आनंदाची बरोबरी दुसऱ्या कशानें तरी होईल काय ? ज्या ठिकाणीं माता-पितरांस मुलांपासून समाधान व विश्रांति वाटत नाही, असें ठिकाण या भूमंडळावर एकसुद्धां सांपडण्याचें कठीण. आपल्या मुलांपासून आपलें स्वचित् संरक्षण होणार असें न वाटणारा प्राणी अगदीं विरळा. आपल्याला त्यांच्यापासून आश्रय मिळणार ही गोष्ट अगदीं निर्विवाद, निःसंशय, आणि निश्चयात्मक आहे. तुमचीं मुलें म्हणजे साक्षात् तुम्हीच, असें असून याबद्दल शंका घेणें देखील वाजवी होणार नाही. तारुण्यामध्ये मुलांपासून आपणास अवर्णनीय सौख्य

होतें, आपल्या अमदानींत त्यांपासून आपणास मोटा अहंकार वाटतो व आपल्या वृद्धापकाळीं तींच काय तीं आपलें आश्रयस्थान आहेत, असें वाटतें. मुलांबद्दल वाटणाऱ्या प्रीतीचें व त्यांपासून होणाऱ्या सौख्याचें वर्णन बरोबर करण्यासाठीं लेखणी व जिह्वा यांनीं किती जरी परिश्रम केले, तरी तें वर्णन अपुरें राहणारच. त्याचप्रमाणें मुलांपासून होणाऱ्या फायद्यांचें यथातथ्य वर्णन करणें हेंही फार कठीण आहे.

२ मुलांकडे दुर्लक्ष केल्यामुळें नुकसान—वर सांगितलेले सर्व प्रकारचे फायदे मुलांपासून स्वचित होणार यांत काडीभरही संदेह नाही खरा; परंतु ते फायदे करून घेणें हें मात्र सर्वांशीं आईबापांकडे आहे; म्हणजे मुलें जन्मल्यापासून त्यांनीं आपलीं कर्तव्य-कर्म उत्तम रीतीनें बजावण्यास प्रारंभ केला पाहिजे. आईबापांच्या हयगयीमुळें, किंवा त्यांजकडून वाईट रीतीनें वागविलीं गेल्याकारणानें, अथवा त्यांच्या स्वतःच्या दुर्वर्तनाच्या योगानें, मुलांपासून कोणत्याही प्रकारचा फायदा न होतां, उलट त्यांपासून आपल्यास अनेक तऱ्हेचे तोटे होण्याची मात्र फार भीति आहे. असें झालें म्हणजे सौख्य नाही तें नाहीच; आणि जिवास मात्र त्रास होणार. मग जेव्हां जेव्हां तीं मुलें आपल्या समोर येतील त्या त्या वेळीं आपल्या जिवास आल्हाद न होतां दुःखच होणार यात संशय नाही. अशा लोकांस मग कोणत्याही संबधानें सौख्य प्राप्त होण्याची बिलकूल अशा नाही हें स्वचित.

३ दाय्या ठेवण्याची चाल—वर लिहिलेलें अरिष्ट टाळण्याकरितां, तुम्हांस नेहमीं फार दक्ष असलें पाहिजे. मुलांच्या मनावर सद्गुणांचें वजन उत्तम रीतीनें वसेल अशी व्यवस्था तुम्हीं अगदीं पहिल्यापासून ठेवावी हें रास्त होय. मुलांच्या मनांत त्यांच्या आई-

विषयीं अनिवार प्रीति उत्पन्न होणें, हें पुष्कळ अशीं त्यांच्या आई-
च्या कृतीवर अवलंबून असतें. मुलें जन्मास आल्याबरोबर त्यांस
पाजण्यास दयांची योजना न करितां आयांनींच त्यांस पाजावें, हें
अगदीं अवश्य आहे. अलीकडे तर हा दया ठेवण्याचा प्रघात श्रीमान्
लोकांत इतका वाढला आहे कीं, मुलें पोषणाकरितां दाईकडे न
देणें ही गोष्ट श्रीमंतीस बट्टा आणणारी आहे अशी त्यांची व इतर
लोकांची समजूत होऊन गेली आहे, व ह्या वेडगळ चालीचें अनुक-
रण मध्यम स्थितीतील लोकही करूं लागल्याचें कोठें कोठें आढळांत
येतें. ह्या लिहिण्याबद्दल कदाचित् लोक आम्हांस बोल लावितील;
परंतु ह्या असल्या लोकापवादास न जुमानतां आम्ही पुनरपि निक्षून
सांगतां कीं, दयांकडून मुलांस स्तनपान करविण्याचा हा दुष्ट प्रघात
बंद करून टाकला पाहिजे.

४ आयांचें दूध—असें वारंवार सांगण्याचा आमचा मुख्य
हेतु एवढाच कीं, मुलांस त्यांच्या आयांच्या दुधासारखा मानवणारा
दुसरा पदार्थच नाही. परमेश्वरानें हें दूध मुलांच्या योग्यतेप्रमाणेंच
गुणकारी असें निर्माण केलेलें असतें, व आयांच्या अंगांत कांहीं
आजार नसल्यास मुलांच्या पोटास तें बसव्हां अशीच परमेश्वरी
योजनाही आहे. असें असून कांहीं एक कारण नसतां ज्या आया
आपलीं मुलें दुसऱ्यांपाशीं पाजण्याकरितां देतात त्यांना आई हें नांव
तरी शोभतें काय ? स्तनपान करण्यास दिलें तर आयांस कांहीं
इजा सोसावी लागते, ही गोष्ट कांहीं अशीं खरी आहे; परंतु त्यापा-
सून होणाऱ्या आनंदाचें अनुमान केलें असतां ही इजा कांहींच नाही
असें वाटूं लागतें. कित्येक सुस्वभावी स्त्रियांस मुलांस स्तनपान दिल्या-
पासून फारच वेदना होतात; मूल त्यांच्या अंगावर प्यावयास लागलें
कीं, त्यापासून होणाऱ्या इजेमुळे त्यांच्या डोळ्यावांटे अश्रूदेखील

येतात; परंतु दुसऱ्यापाशीं आपलीं मुलें देखून त्यांचा अवेर त्या सद्गुणी आया कधींही करीत नाहींत. मुलांचें रतनपान झाल्यावर जेव्हां तीं आपल्या आयांच्या तोंडाकडे पाहून हंसतात, तेव्हां त्या मुलांनीं केलेल्या या अपराधाबद्दल त्या त्यांस मुक्यांची शिक्षा देतात. मोठाच अपराध व त्यास शिक्षाही पण जबरच ! धन्य त्या प्रीतीच्या लक्षणांची ! आई आपल्या मुलांस पाजीत असतां तें वरचेवर मातृ-मुखाकडे पाहून हास्थवदन करीत असतें तें पाहून आईस होणारा आनंद काय वर्णावा ?

५ आयांवरील प्रेम—वर लिहिल्याप्रमाणें आयांनीं आपलीं मुलें आपणच पाजण्याची वहिवाट जेथें सुरू असते, तेथें त्यापासून आई-बापांच्या चित्तास आनंद व्हावयाचा तो होऊन मुलांच्या मनांत आपल्या आयांबद्दल विलक्षण तऱ्हेचें प्रेम उत्पन्न होतें. आईबापें अगदीं लहान मुलांविषयीं अतिशय काळजी बाळगितात व त्यांचें संगोपन फारच प्रेमानें करितात असें जेव्हां थोर मुलें पाहतात, तेव्हां आपणा-विषयींही त्यांस अशीच काळजी वहावी लागली असेल, असें तीं सहज अनुमान करितात. असें झाल्यावर मुलांच्या मनांतील आई-बापांवरची ममता वाढतच जाणार, यांत शंका नाहीं. पुढें जेव्हां तीं बरें कोणतें, वाईट कोणतें हें समजून घेण्याच्या लायकी-चीं होतात, म्हणजे जेव्हां त्यांस थोडीशी समजूत उत्पन्न होते, त्या वेळीं आपल्या आईबापांच्या सांगण्याप्रमाणें वागण्यास तीं अगदीं तयार असतात. दायांकडे पोषणास दिलेल्या मुलांचें अर्धे—मुर्धे प्रेम त्या दायांवरच बसतें, व असें होणें साहजिकच आहे. पुढें जेव्हां त्या मुलांच्या दाया सुटतात, त्यावेळीं आयांवर प्रीति करण्यास त्यांस शिकवावेंच लागतें असें म्हटलें तरी चालेल. परंतु ह्या ओढून ताणून आणलेल्या चंद्रबळाप्रमाणें केलेल्या प्रीतींत कांहीं फारसा अर्थ नसतो.

त्या मुलाची इकडे दाईवरची प्रीति नाहीशी होत जाते, आणि असें झालें म्हणजे त्यांस पूर्णपणें प्रीति करण्यास इकडे आईही नाही, व तिकडे दाईही नाही अशी गोष्ट होते.

६ दाय्यांच्या मुलांचें मरण—कित्येक सुगुणसंपन्न स्त्रिया अंगांत कांहीं आजार असला तरी देखील मुलांचे संगोपनाकरितां दाय्यांची योजना न करितां वर दूध घालूनच त्यांचें पोषण करितात. दाय्यांची योजना आपल्या पोषणाकरितां केली असतां त्यांच्या मुलांचे शाप आपल्या मार्थीं बसणार हें अगदीं उघड आहे असें त्या म्हणतात. आणि इतकें करूनही स्वतःच्या मुलांचें संगोपन चांगल्या रीतीनें होत नाही तें नाहीच. खरेंच आहे. उसन्या ममतेच्या योगानें केलेल्या संगोपनांत व मातृप्रेमानें झालेल्या संगोपनांत जमीनअस्मानाचें अंतर पडणार यांत आश्चर्य तें काय ? दाय्यांच्या पोषणाखालीं दिलेल्या मुलांस जेव्हां जेव्हां त्यांच्या आया घेतात, तेव्हां तेव्हां तीं मातृसौख्याचा पूर्णानुभव न मिळालेलीं मुलें फिरून दाय्यांकडेच जाण्याकरितां रडतात. कारण दाई हेंच काय तें आपलें परब्रह्म असें त्यांस वाटत असतें. अशी स्थिति पाहून त्या आईस वाईट वाटल्याखेरीज राहिल काय ? आमच्या मते तर तिला मरणप्राय दुःख होत असेल. त्याचप्रमाणें आपलीं मुलें आईपेक्षां परक्या स्त्रीवर जास्त ममता करितात, असें जेव्हां जेव्हां त्या मुलांच्या बापाच्या दृष्टीस पडेल तेव्हां तेव्हां त्यासही परमावधीचें दुःख झाल्यावांचून राहणार नाहीं.

ही वर जी हकीकत सांगितली, ती शिवाय दाई बाळगण्याच्या कामांत लोकांचे हातून एक मोठा गुन्हा घडत असतो. तो कोणता म्हणाल तर दाय्यांच्या मुलांचा भक्ष हिरावून घेतल्याचा व त्यामुळें कित्येक प्रसंगीं त्या मुलांस मरण येते त्याचा. पैशाच्या लालुचीमुळें ज्या दाय्या आपल्या मुलांच्या प्राणाचीही परवा करीत नाहीत,

त्या दाय्यांचे अंगी दुसऱ्याचे मुलांबद्दल ममता कितपत असणार ? याची, वाचकहो, तुम्हीच कल्पना करा. असें जर आहे तर त्या दाय्याच्या मुलांचा प्राण पर्यायानें आपणच घेतला असें सिद्ध होत नाहीं काय ? कित्येक म्हणतील कीं, दाय्यांचीं मुलें मेल्यावर त्यांस मुलें पाजण्याचे नोकरीस ठेवण्यास काय हरकत आहे? परंतु दाय्यांचा धंदा करणाऱ्या स्त्रियांचींच मुलें आपोआप मरावीं असा कांहीं परमेश्वराच्या घरचा नियम आहे काय ? नाहीं. असा नियम खचित नाहीं, हें आम्ही खात्रीपूर्वक सांगतो. तर मग तींच मुलें कां मरतात? ह्या प्रश्नांत आतां फारसें गूढ राहिलें नाहीं.

७ पशुपक्षांचें पिलांवरिल प्रेम—आतां वर लिहिलेल्या गोष्टींपासून मुलांच्या बापाच्या मनास जरी कदाचित् फारसा द्रव सुटला नाहीं, तरी त्याचें आश्चर्य नाहीं; परंतु ज्या आईच्या रक्तमांसापासून त्या मुलांची उत्पत्ति झालेली असते, व जिच्याजवळ आपल्या मुलांच्या उदरनिर्वाहाचें साधन असतें ती राक्षसी आई आपल्या मुलांस दुसऱ्या स्त्रीपार्श्यां स्तनपानासाठीं देण्यास कशी धजते तें परमेश्वर जाणे ! ती आई स्वतःच्या अशक्तपणाबद्दल किंवा स्तनास कांहीं इजा होत असल्याबद्दल कांहीं सबबी सांगेल; परंतु त्या सबबी अगदीं व्यर्थ होत. परमेश्वराच्या घरचा नियम असा असल्याचें दिसतें कीं, मुलांस होणारें दुःख व सुख ह्यांचा वांटो त्यांच्या आईसच घेतला पाहिजे. गोदोहनाचे वेळीं वांसरास पाजण्याकरितां गाय कशी प्रेमानें हंबरते, व तिचें वांसरूं तिजकडे जाण्यास किती ओढ घेतें हें ज्या आईनें पाहिलें असेल, तिला आपलें मूल दुसऱ्यांवर विसंबणें हा विचार देखील सहन होऊं नये. याचप्रमाणें मेंढ्या वगैरे सर्व जनावरांची ममता पाहून मनाला फार संतोष होतो. कोंबडी हा प्राणी किती भितरा आहे हें सर्वास माहीतच आहे. परंतु तीच कोंबडी आपल्या

पिलांचे संरक्षणाकरितां जिवावर उदार होऊन काय शौर्य दाखविते, व आपल्या पिलांची तृप्ति होईपर्यंत एक दाणाही खाल्याशिवाय कशी दम काढिते, हे ज्या स्त्रियांनीं पाहिलें आहे त्या आपल्या पोटच्या मुलांस स्तनपान करविण्यासाठीं दयांच्या स्वाधीन कशा करित असतील तें ईश्वर जाणे ! पशुपक्ष्यांचे ठायीं आपल्या पिलांचे लालनपालनाचे कामीं अशी निस्सीम प्रीति पाहून आपल्या स्त्रीजातीतील कांहींनीं तीस पराडमुख होणें हे मानवी जातीस उचित आहे काय? मुलांच्या आया इतक्या प्रकारांनीं दूषणास पात्र होत असतां त्या दूषणास न जुमानतां कांहीं आया दयांची योजना कां करितात ? असा प्रश्न साहजिकच उत्पन्न होतो. वर सांगितलेंच आहे कीं, अंगीं आजार वगैरे असल्याबद्दल ज्या कांहीं सववी त्या आया सांगतात, तीं सर्व श्रोताडें होत. त्यांतील खरें कारण एवढेंच आहे कीं, मूल होण्यापूर्वीं खाण्यापिण्याच्या संबधानें त्यांस जितकी स्वतंत्रता असते, तितकी मूल होऊन तें अंगावर पिऊं लागल्यानंतर रहात नाहीं. कारण आईनें कांहीं कमजास्त खाल्यास तें खाणें मुलाचे ठायीं कांहीं तरी अवगुण दाखविल्याशिवाय रहात नाहीं. ही अडचण मुलें दाईच्या का एकदां केलीं स्वाधीन, कीं झालीं दूर. अरेरे ! स्वतःच्या जिन्हालौल्यासाठीं वगैरे परमेश्वराच्या नियमास आड येणें, व जनावरांपेक्षांही पोटच्या गोळ्याच्या लालनपालनाचे कामीं प्रीतीची कमतरता दाखविणें, हीं कृत्ये अतिशय कृतघ्नपणाचीं आहेत; व तीं करणारांचीं हृदये पाषाणापेक्षांही कठीण अशींच असलीं पाहिजेत. हा लेख ज्या स्त्रिया वाचतील किंवा ऐकतील त्यांस कसलेंहा संकट प्राप्त झालें तरी दया ठेवण्याच्या प्रघाताकडे त्या हुंकून देखील पहाणार नाहीत अशी आम्ही इच्छा करितों.

८ **आयांचा आनंद**—मुलांची स्तुति केली असतां व त्यांबद्दल कळकळ प्रदर्शित केली असतां आयांस फार आनंद होतो. जेव्हां माता आपल्या मुलास पोटाशीं कवटाळिते, तेव्हां जगांतील इतर सर्व वस्तू तिला तुच्छ वाटू लागतात. मुलांच्या आनंदांत निमग्न असल्या वेळीं तिला वस्त्रपात्र व अन्नपाणी ह्यांचेही भान रहात नाही. बायकांना त्यांच्या स्वतःच्या स्वरूपांबद्दल व नीटनेटकेपणाबद्दल दुसऱ्यांनीं बरे वाईट म्हटलें असतां फारसें वाईट वाटत नाही. परंतु तेंच जर का त्यांच्या मुलांना थोडें वाईट म्हटलें, कीं लागलींच ती गोष्ट त्यांच्या मनाला लागते. मुलें म्हणजे परमेश्वराचा आकरावा अवतारच कीं काय, असें त्यांस वाटत असतें; आणि अशी प्रीति असते म्हणूनच बरे आहे; नाहीपेक्षां मुलांस दुखणींवाणीं आलीं असतां त्यांच्या व्यवस्थेंत पुष्कळ कमतरता होऊन त्यांची फार हेळसांड झाली असती.

९ **मुलांच्या लालनपालनाची जबाबदारी**—मुलांच्या लालनपालनाची सर्व खटपट एकसारखी त्यांच्या आयांनींच करावी, असें कांहीं आमचें म्हणणें नाही. मुलांच्या बापांनींही या कामीं त्यांस मदत करावी हें रास्त आहे. मुलांस सांभाळण्याच्या कामांत आपल्या स्त्रीस आपण मदत केली असतां लोक आपणास बाईलवेडा म्हणतील, याची लाज अगदीं बाळगूं नये. असें करण्यांत बाईलवेडेपणाचा दोष कां यावा, हें कांहीं समजत नाही. कारण आपल्या मुलांसाठीं व स्वतःच्या सोईसाठीं सर्व कांहीं आपणास केलें पाहिजे, असें सुज्ञ लोक म्हटल्याशिवाय राहणार नाहीत; व मूर्खलोकांच्या बोलाकडे तर आपणास लक्ष देतां उपयोगी नाही. स्त्रियांस या कामीं मदत केल्यानें आपणासच अन्नपाणी वगैरे वेळच्या वेळीं मिळत जातें, ही आपली मोठी सोय आहे. आतां घरांत आपलें कोणी वडील किंवा लहान

मनुष्य असल्यास बरेंच झालें. जो मनुष्य आपल्या मुलांबाळांच्या संबंधानें हेळसांड करीत आहे असें दिसतें, तो इतरांशीं कसा वागणार याचें अनुमान सहज काढतां येण्यासारखें आहे. कारण प्रत्यक्ष आपल्याशीं अति निकट संबंध असणारांची जर ही दशा, तर इतरांची काय कथा ? एखादा तरुण पुरुष आपल्या मुलांची जोपासना करीत आहे असें जेव्हां आमच्या दृष्टीस पडतें, त्या वेळीं आम्हांस अंतर्दामीं फारच आनंद वाटतो, व त्या मनुष्यावर तात्काळ आमची भक्ति बसते. असें केल्यानें स्त्रीपुरुषांमध्ये बिघाड आल्याचीं जीं अनेक उदाहरणें आज आमच्या दृष्टोत्पत्तीस पडत आहेत, त्यांपैकीं एक देखील तळावर राहण्याची भीति नाही.

१० त्यापासून होणारे परिणाम—अशा प्रकारें बापांनीं मुलांस सांभाळण्याची चाल गरीब लोकांत पुष्कळ आहे. तिचा अभाव मध्यम स्थितींतल्या लोकांत व श्रीमान् लोकांत फार आढळतो; आणि यामुळेच गरीब स्थितींतल्या मुलांचें आपल्या मातापितरांबद्दलचें प्रेम, आणि मध्य व श्रीमान् स्थितींतल्या मुलांचें आपल्या मातापितरांवरील प्रेम, या दोहोंत महदंतर दिसून येतें. फुरसतीचा व सुटीचा वेळ घरीं न घालवितां, गप्पा मारण्यांत व चैनींत काढणें, हें आपल्या बायकांमुलांवर प्रीतीची कमतरता आहे ह्याचेंच दर्शक होय. असा प्रकार मध्यमावस्थेंतील लोकांत फार दृष्टीस पडतो. ह्या स्थितींतील लोकांस नोकर बाळगण्याची थोडीबहुत ऐपत असते, व त्यांस असें वाटत असतें कीं, मुलें संभाळण्यास एक नोकर ठेवून दिला, कीं आपण आपलें कर्तव्यकर्म बजाविलें; मग झाली आपणास पाहिजे तिकडे भटकण्यास व पाहिजे तितका वेळ बाहेर राहण्यास मोकळीक. शिवाय त्या लोकांचा असा समज असतो कीं, नोकरास भरपूर पगार दिला म्हणजे आपल्या मुलाबद्दल आप-

णास अगदींच काळजी करावयास नको. परंतु हा त्यांचा समज चुकीचा आहे. ममत्व परस्पर उत्पन्न होणारें असल्याकारणानें, गरीब लोकांच्या मुलांची ममता व श्रीमान् लोकांच्या मुलांची ममता ह्यांत फार अंतर असतें हें वर सांगितलेंच आहे. गरीब स्थितींतील आई-बापांचा सहवास त्यांच्या मुलांस लहानपणापासून एकसारखा असल्यामुळें त्या मुलांचें आपल्या आईबापांवरील प्रेम दिवसेंदिवस दृढ होत जातें; व श्रीमान् स्थितींतील लोकांच्या मुलांचा संबंध अगदीं लहानपणापासूनच परक्यांशीं असल्याकारणानें प्रीतिंत अंतर पडून तीं मुलें रागीट, हट्टी व चिडखोर अशीं निघण्याची विशेष भीति असते.

११ मुलांवरील चाकरमाणसांची देखरेख—मध्यम स्थितींतील विवाहित तरुण स्त्रीपुरुषांनीं होता होईल तों नोकर लोकांचा संबंध फारच कमी ठेवावा; परंतु त्यांची आवश्यकताच लागल्यास नोकर या नांवास शोभतील तेवढीं मात्र कामें त्याजकडून करावीं. नोकर लोकांवर पूर्ण विश्वासाचीं कामें सोंपविणें फार जोखमीचें आहे. कारण खरा विश्वासू नोकर फार दुर्मिळ असतो. लहान मुलें निवळ चाकराच्याच देखरेखीखालीं ठेवणें हें साहस होय. स्त्रियांचीं अंतःकरणें कोमल असतात, सबब मुलांवर देखरेख करण्यास त्यांस ठेवावें असें कित्येक बेफिकीर आईबाप म्हणतील; परंतु तुमच्या मुलांवर ममता करण्यास त्या तुमच्या मुलांच्या आया नव्हत, ही गोष्ट तुमच्या लक्षांत असली पाहिजे. कोणत्याही सुखाचा अपहार होवो, कितीही पैसा खर्चो, किंवा काय पाहिजे तें होवो, आपलीं मुलें आपण स्वतः, आपली स्त्री, किंवा आपला अगदीं जवळचा नातलग यांखेरीज दुसऱ्या कोणावरही विसंबावयाचीं नाहींत, असा आपल्या मनाचा कृतनिश्चय करून टाकावा. तुमच्या

मुलांचीं मनं व शरीरं उत्तम अवस्थंत असावींत, अशी तुमची इच्छा असणार हें स्वाभाविक आहे; परंतु ती इच्छा तृप्त होण्यास वरील गोष्टींचें अवलंबन दृढ मनानें केलें पाहिजे. आपल्या मुलांकरितां द्रव्याचा संचय करून ठेवणें, पुढें त्यांस कीर्ति प्राप्त होईल अशी व्यवस्था लावून ठेवणें, व त्यांजकडून जो धंदा करवावयाचा त्यांतील विषयांचें त्यांस शिक्षण देणें, हीं मुलांच्या संबधानें तुमचीं कर्तव्ये होत, हें अगदीं खरें आहे; परंतु त्यांचीं मनं व शरीरं बाळपणापासून उत्तम स्थितींत राहतील असे उपाय योजणें हें तुमचें मुख्य व पहिलें कर्तव्यकर्म होय. निवळ नोकरांच्या देखरेखीखालीं दिलेल्या मुलांपैकीं कांहीं मुलें वेडीं, व्यंगी, व अगदीं रोगी झाल्याचेंही कोठें कोठें आढळतें. असें झालें म्हणजे त्यांचा जन्म फुकटच गेला म्हणावयाचा.

१२ न्हाण, माखण, पाळणा, वगैर—मुलांचें लालनपालन करण्याच्या कामीं ज्याप्रमाणें आईवापांचे अंतःकरणांत अतिशय ममत्वाची आवश्यकता असते, त्याप्रमाणेंच दृढ निश्चयाचीही आवश्यकता लागते. लहान मुलांचे अंगांत पडसें, खोकला वगैरे कांहीं एक आजार नसल्यास, तीं एक वर्षाचीं होत तोंपावेतो त्यांस कोमट पाण्यानें रोज न्हाऊं घालावें, म्हणजे तीं सशक्त व निरोगी होतात. न्हाऊं घालतांना मुलें रडतात, याम्त्व हें कृत्य कित्येक स्त्रिया वर्जितात; परंतु तें रास्त नाहीं; सबब या कामीं निश्चयच पाहिजे. त्याचप्रमाणें मुलें रडतील, व तें आपणास पाहवणार नाहीं या भीतीनें मुलांस औषधपाणी करण्याचेंही कित्येक आया सोडून देतात, आणि मग भलत्याच अनर्थास कारणीभूत होतात. तर अशा वेळीं दया येणें हा ममतेच्या कमतरतेचाच एक प्रकार म्हणावयाचा. मुलांबरोबर बोलणें, त्यांस हिंदकळणें, इकडे तिकडे फिरविणें, उघड्या हवेंत त्यांस घेऊन जाणें वगैरे गोष्टी मुलांस फार हितावह होतात. त्यांच्या-

योगानें मुलांस व्यायाम होऊन हुषारी येते, व त्यांची चित्तवृत्तिही आनंदी होते. असें जर न केलें, तर मुलें आळशी व अशक्त होतात. न्हाऊं घालतांना रडल्यामुळें व हात पाय खूब हालविल्याच्यायोगानें मेहनत होऊन, न्हाऊन झाल्याबरोबर मुलें झोंपीं जातात, आणि मग तीं निजून उठल्यावर चांगलीं टवटवीत व हुशार दिसूं लागतात.

गरिबी असली म्हणजे मुलांस निजविण्याकरतां पाळण्याची फारच आवश्यकता लागते. गरिबीमध्ये आईबापांस जितकी फुरसतीची वेळ सांपडेल तितकी पाहिजेच. आणि मुलांस आंत घालून हालविण्यास पाळणा असला म्हणजे त्यांस घेऊन बसण्यांत जो वेळ मोडतो तो मोडत नाही. परंतु मुलांस पाळण्यांत घालून हालवून निजविण्याचा प्रकार कांहीं हरकत येण्यासारखी नसल्यास वर्जावा हें बरें. कारण पाळण्याच्या योगानें मुलें सदा सर्वकाळ झोंपेच्या गुंगींत असल्यासारखीं दिसतात. आतां असें केल्यानें त्यांस घेण्याचे श्रम आपणास कमी पडतात हें खरें; परंतु मुलांकरितां त्रास सोसणें हें आपलें कर्तव्यच आहे. पाळणा नसला म्हणजे मुलांस झोंप पुष्कळ मिळत नाही असें दिसतें खरें; परंतु जी त्यांस झोंप लागते, तो चांगली गाढ असत. गरीब लोकांमध्ये मुलांस उगी करण्याकरितां व निजविण्याकरितां अफू घालण्याचा प्रचार आहे. तो मात्र फारच धोक्याचा आहे. कारण प्रमाणापेक्षां हा पदार्थ पोटांत जास्त गेल्यानें जिवासही भीति असते.

३ मुलांचें औषध—न्हाऊं घालतांना मुलें रडतात तें सहन करण्यास आईबापांच्या अंगीं अवश्य धैर्य पाहिजे, म्हणून नुकतेंच सांगितलें आहे; परंतु त्याहीपेक्षां जास्त धैर्य मुलें आजारी असतां त्यांस औषधोपचार करण्याच्या कामीं पाहिजे, हें उघड आहे. मुलें

आजारी पडलीं असतां आईवापांचीं अंतःकरणें चांगलींच कसोटीस लागतात. आजाराचे समयीं मुलांस औषधें घालण्याचा प्रसंग बहुत करून आईवरच येतो. आईवापांनीं आपल्या हातून होण्यासारखें असल्यास हें अति नाजूक काम चाकर माणसांवर कधींच सोंपवूं नये. ज्या आया कोमल अंतःकरणामुळें हें काम आपल्या हातून व्हावयाचें नाहीं असें म्हणतील, त्या आम्हांस बिलकुल पसंत नाहींत. मुलें आजारी पडलीं असतां औषधोपचाराचें नाजूक काम चाकरमाणसें कसेंसें करतील हें खरें; परंतु तेंच काम जर आई, बाप किंवा कोणो जवळचीं जिऱ्हाळ्याचीं नातलग माणसें करतील, तर तें जितक्या सुरक्षित व चांगल्या रीतीनें होईल, त्याच्या दहाव्या हिशानेंही चाकर माणसांकडून व्हावयाचें कठीण. उघडच आहे. किती झालें तरी तीं मजुरीचींच माणसें. यास्तव अशा कामांत मातापितरांसंबंधीं जें आपलें कर्तव्य, त्याचा हवाला मजुरीच्या माणसांवर कधींही सोंपवूं नये.

१४ बागुलबाबा—पुष्कळ मुलें आईवापांच्या निष्काळजीनें व हलगर्जीपणानें किंवा नोकर लोकांच्या मूर्खपणानें वेडीं होतात. मुलें रडत असलीं तर गप्प करण्याकरितां किंवा हट्ट करित असल्यास तो सोडविण्याकरितां, त्यांचीं आईबापें किंवा नोकर माणसें त्यांस भयंकर चित्रें वगैरे दाखवितात, किंवा त्याच्यापुढें अक्राळविक्राळ ओरडतात, अथवा त्यांस अंधार-कोठडींत कोडून ठेवितात, किंवा बागुलबाबाच्या नानातन्हेच्या गोष्टी सांगतात. त्यायोगें मुलांच्या मनास धक्का बसून त्यांस केव्हां केव्हां वेडही लागतें. अशा प्रकारचीं उदाहरणें चाकरमाणसांच्या हवालीं केलेल्या मुलांच्या संबधानें घडण्याचा संभव फार असतो. अशा अविचारी कृतींनीं आलेलें कित्येकांचें वेड तर जन्माचें सोवती होऊन बसतें. हा मूर्खपणा मुलांच्या

मरणास कारणीभूत झाला असल्याचीही एकदोन उदाहरणे आमच्या ऐकण्यांत आली आहेत. यास्तव मुलें रडत असल्यास, किंवा दुसरा कांहीं हट्ट करीत असल्यास, वरील घातक कृतींनी त्यास गप्प करण्याचे भानगडीत न पडतां, दुसरा कांहीं उपाय योजावा; नाहीपेक्षां त्यांस खुशाल रडूं द्यावें किंवा हट्ट करूं द्यावा. मुलें दीड दोन वर्षांचीं झाल्यावर त्यांस थोडें कळूं लागतें, व तेव्हांपासूनच वरील प्रकारांनी त्यांच्या मनांस धक्का बसण्याची भीति असते. ही गोष्ट जरी यःकश्चित् दिसते, तरी फार महत्त्वाची आहे, सत्रव तिजकडे दुर्लक्ष न होऊ देतां सर्व आईबापांनी व इतर लोकांनी फार सावधगिरीने वागावें, अशी आम्ही त्यांस सूचना करितों.

५ मुलांचें अन्न व त्यांचा व्यायाम—आतां अशी कल्पना करा कीं, मुलें थोडीं मोठीं झालीं आहेत, म्हणजे तीं आईच्या अंगावरून सुटून नुसतें अन्नसेवन करून राहण्याच्या पल्ल्यास येऊन पोहोंचलीं आहेत. अशा स्थितीस पोहोंचलेल्या मुलांस जें अन्न घालावयाचें तें आरोग्यकारक असून शक्ति वाढविणारें असें असलें पाहिजे. मुलांच्या खाण्यापिण्याची लहानपणीं हेळसांड झाली म्हणजे तीं पुढें सुधारतां सुधारत नाहीत. तेंच जेवणखाण पुष्टिवर्धक व भरपूर असून वेळच्यावेळीं मिळत गेल्यानें मुलें निरोगी, धष्टपुष्ट, चलाख, व सतेज अशीं होतात. खाण्याचे गोडगोड पदार्थ मुलांस फारसे देऊं नयेत; कारण फार खाल्याचा काय वाईट परिणाम होतो, याची समजूत त्यांच्या आंगीं नसल्यानें तीं ते पदार्थ अधाशीपणानें फार खातात, आणि मग हातपाय पसरून बसतात. मुलांच्या अंगीं चलाखी व हुशारी, वगैरे गुण येण्यास जितकी चांगल्या आणि साध्या अन्नाची आवश्यकता असते, तितकीच किंबहुना त्यापेक्षां कांकणभर जास्त, स्वच्छ हवेची व व्यायामाची जरूरी आहे. स्वच्छ हवेचें महत्त्व

आमच्या लोकांस अद्यापर्यंत पूर्णपणे कळू लागले नाही. ह्या अरो-
 ग्यरक्षक साधनाचा पुरवठा परमेश्वराने सर्व प्रकारच्या लोकांसाठी
 विपुल करून ठेविला आहे. चांगले अन्न मिळणे किंवा न मिळणे हे
 ज्याप्रमाणे आईवापांच्या ऐपतीवर अवलंबून असते, त्याप्रमाणे ह्या
 स्वच्छ हवेची गोष्ट मुळीच नाही. स्वच्छ व उघड्या हवेत मुलांस
 फिरावयास घेऊन जाणे, व जाऊ देणे, ह्याच्या योगाने त्यांची प्रकृति
 बिघडण्याचा संभव विशेष असतो, अशी वेडगळ समजूत आमच्या
 लोकांची झालेली आहे. पुरातन काळाच्या लोकांची स्थिति अशी
 नसे; आणि म्हणून त्यावेळचे आमचे पूर्वज सशक्त, निरोगी व
 दीर्घायु असे असल्याचीं आम्ही नेहमीं उदाहरणे ऐकतो. अशीच
 व्यायामाची गोष्ट आहे. अगदीं लहानपणापासूनच मुलांच्या
 शरीरास व्यायाम होत जाईल, अशी तजवीज त्यांच्या आईवापांनीं
 केली पाहिजे. मुलें सहा महिन्यांचीं होत तोंपर्यंत त्यांचेबरोबर बोलणे,
 त्यांस हंसविणे, आणि त्यांस इकडे तिकडे हिंडवणे, ह्यांच्यायोगाने
 त्यांस व्यायाम होतो, व त्या वेळीं त्यांस तेवढाच व्यायाम बस आहे.
 नंतर जेव्हां तीं पुढें सरकूं लागतात व रांगूं लागतात, तेव्हां ती
 क्रिया त्यांचे हातून जास्त व्हावी, म्हणून त्यांचे तोंडासमोर कांहीं
 चमत्कारिक वस्तु ठेवावी; म्हणजे ती वस्तु घेण्याचा प्रयत्न कर-
 ण्यासाठीं तीं मुलें जास्त सरकूं व रांगूं लागतात. अशा प्रकारचा
 व्यायाम तीं चालूं लागत तोंपर्यंत त्यांजकडून करवावा. तीं चालूं
 लागलीं म्हणजे त्यांस मन मानेल त्याप्रमाणें उड्या मारूं द्याव्या,
 पळू द्यावे व खेळू द्यावे. मात्र कोणत्या गोष्टींनीं त्यांचे शरीरास
 इजा होईल, इकडे आपले लक्ष असले म्हणजे झाले. अशा प्रकारे
 नाचण्या-बागडण्यांत त्यांस बिलकूल हरकत करूं नये. अशी व्यव-
 स्था मुलांच्या विद्याभ्यासास प्रारंभ करण्याचा काळ येऊन ठेपेपर्यंत,

म्हणजे मुलांस चार किंवा पांच वर्षे होत तोंपर्यंत, चालू ठेवावी. नंतर त्यांचा एक एक खेळ हळू हळू सुटत जाईल, आणि थोडेथोडे त्यांचे विद्येकडे लक्ष लागेल व त्यांचे ठायीं विद्येची अभिरुचि उत्पन्न होईल असें करावे. मुलांकरितां जे कपडे तयार करावयाचे ते अगदीं सईल असावे, म्हणजे त्यायोगें त्यांचे सर्व अवयव मोकळे राहून ते त्यांना पाहिजे तिकडे वळवितां येतात. इतक्या प्रकारांनीं मुलांच्या शरीरारोग्यतेबद्दल पाहिल्यापासून खबरदारी ठेविली म्हणजे एका मोठ्या जोखमीच्या कर्तव्यकर्मांतून आपण पार पडलों असें होतें.

१६ मुलांची मानसिक स्थिति—ही वरील सर्व व्यवस्था मुलांच्या शरीरासंबंधानें झाली. आतां त्यांच्या मानसिक स्थितीकडे वळूं या. मुलें अजमासें तीन चार वर्षांचीं झालीं कीं, त्यांच्या दृष्टीस ज्या कांहीं गोष्टी पडतात, मग त्या चांगल्या असोत किंवा वाईट असोत, त्यांचें अनुकरण करण्याची ग्राहकशक्ति त्यांचे ठायीं दिसू लागते. याच वेळीं त्यांच्या आईबापांनीं व घरांतील इतर माणसांनीं फार जपून वागलें पाहिजे. घरचीं माणसें नेहमीं प्रातःकाळीं लवकर उठतात; परमेश्वराची अनन्यभावानें प्रार्थना करितात, विद्याव्यासंग करतात, सत्य बोलतात, सद्बुद्ध्यांत निमग्न असतात, साधें अन्न खातात, स्वच्छ व सार्थीच वस्त्रें वापरतात, कोणास कधीं विनाकारण टाकून बोलत नाहींत, आपल्या योग्यतेप्रमाणें धर्म करितात, आणि परोपकार करण्याचे कामीं सर्वकाल तत्पर असतात, वगैरे सत्कृत्यें व सदाचार, तीं मुलें मोठीं होत असतां जसजशीं त्यांच्या दृष्टीस पडत जातील, त्या मानानें त्यांसही सदरहू किती वळविण्याची संवय होत जाईल आणि ह्या चांगल्या गोष्टींच्या संवयी लहानपणींच म्हणजे मुलांचीं मनें कोंवळीं आहेत तोंच, त्यांस लागल्या तर बरे, नाहींपेक्षां पुढें त्यांस फार जाचतें. म्हणजे ह्या संवयी लागल्या नाहींत तर

तीं मुलें आळशी, नास्तिक, निरुद्योगी, खादाड, डौली, विद्येकडे दुर्लक्ष करणारीं, आणि धर्म व परोपकार यांचे कामीं पराङ्मुख अशीं निपजतात. असें झालें कीं, झाली त्यांच्या जन्माची राख-रांगोळी. यास्तव असें होऊं न देण्याविषयीं जपणें, म्हणजे आपल्या स्वतःची वागणूक चोख ठेवणें हें आईबापांस व घरांतील इतर माणसांस कितपत अगत्याचें आहे, व ह्यांत काय महत्त्व आहे हें सांगावयाचें आतां काडीभर देखील प्रयोजन राहिलें नाहीं.

१७ लहानपणीं अभ्यास फार करविल्यानें होणारे तोंटे— मुलें पांच सहा वर्षांचीं झालीं नाहींत तोंच त्यांच्याकडून त्यांची आईबापें किंवा इतर नातलग माणसें पुस्तकांतील सुरस भाषणें अथवा लहानमोठ्या वृत्तांच्या कविता तोंडपाठ करवितात. असें करविण्यांत त्यांचा असा हेतु दिसतो कीं, मुलांची पाठ करण्याची शक्ति पाहून व त्यांकडून पाठ करविण्याचे कामीं आपण घेतलेल्या परिश्रमांचें अनुमान करून लोक आपली व त्यांची वाहवा करतील, शिवाय त्यांस असेंही वाटत असल्याचें दिसतें कीं, मुलांकडून अगदीं लहानपणापासून पुष्कळ पाठ करविलें, म्हणजे त्यांची पाठ करण्याची शक्ति व ग्राहकता दिवसांनुदिवस अधिकाधिक वाढत जाऊन कालांतरानें तीं बृहस्पतीच्या सामन्यास दंड ठोकून उभीं राहण्याच्या योग्यतेस पोहोचतील. परंतु ही त्यांची समजूत अगदी चुकीची असते. कारण कोंवळ्या जनावरांप्रमाणेंच कोंवळ्या बुद्धीची गोष्ट असते. ओझीं लादण्याच्या, किंवा बसण्याच्या उपयोगाच्या जनावरांच्या अंगांत ताठरपणा येण्यापूर्वीं जर त्यांच्यावर ओझीं लादण्याची अथवा बसण्याची सुरवात केली, तर तीं जनावरें जोरानें वाढणारीं असलीं तरी देखील खुजट व अशक्त निपजतात; त्याचप्रमाणें बुद्धीची पूर्ण वाढ होऊं दिल्याशिवाय तिच्यावर मोठमोठ्या पाठांचें ओझें लादण्यानें

तिची शक्ति वाढत न जातां, उलट कमी कमीच होत जाते, आणि अशा पाठ करणाऱ्या मुलांचीं शरीरें निस्तेज व रोगट होत जातात. यास्तव सर्व आईबापांस आमची सविनय अशी प्रार्थना आहे कीं, आपल्या मुलांच्या कोंवळ्या बुद्धिवलाचें तेज पाडण्याच्या नादीं त्यांनीं कधींही लागू नये. कारण त्यापासून मुलांच्या बुद्धीच्या अंकुराची टिकशी खुडून टाकल्यासारखें होऊन तिचा प्रफुल्लितपणा समूळ नाहीसा होणार आणि ह्या गोष्टींची बाधा थोड्याबहुत अंशानें शरिरासही सोसावी लागणार. याशिवाय लहानपणींच मुलांकडून मोठमोठे धडे पाठ करविण्यापासूनच दुसरा एक तोटा होतो, तो हा कीं, त्या मुलांस लहानपणापासूनच स्तुति करून घेण्याची गोडी लागते; आणि यामुळें तीं मुलें फार गर्विष्ट, महत्त्वाकांक्षी व दुराभिमानी अशीं होतात. मोठीं माणसें देखील त्यांची स्तुति होऊं लागली असतां गर्वानें ताडून जातात, आणि त्यांस सर्व कांहीं तुच्छ वाटूं लागतें. मग ज्या लहान मुलांच्या मनास कोणत्याही प्रकारच्या विद्येचा संस्कार झालेला नसतो, त्यांची कथा ती काय ? त्यांचे ठायीं वर सांगितलेले दुर्गण प्राप्त होणें हें साहजिक आहे. ती त्यांची स्तुति, बुद्धि कायम राहून, तशीच पुढें नशीबानें होत गेली तर कांहीं तरी बरें; नाहीपेक्षां तीं आणखी हेकड, चिरडखोर, परोत्कर्षसहिष्णु व दुष्ट अशीं होतात. याकरितां मुलांची लहानपणीं स्तुति करण्याविषयीं फार जपलें पाहिजे.

१८ आई हाच मुलांचा प्रथमचा शिक्षक— मागें एका भागांत सांगितलेंच आहे कीं, घर हीच मुलांची पहिली शाळा, व आईबापें हींच त्यांचे मूळ गुरूजी. मुलें शाळेंत जाण्याच्या योभ्यतेचीं होत तोंपावेतों मुळाक्षरें व थोडीबहुत उजळणी घरांतच आईबापांनीं शिकवावी. बापापेक्षांही मुलांना आईचा लळा फार असतो, या-

करितां आईला लिहावयास व वाचावयास येत असल्यास हें मुलांचें गृहशिक्षेचें काम आयांनींच पतकरावें, म्हणजे ममत्वानें शिकविलेल्या गोष्टी मनांत शिरून त्या त्यांस लवकर येऊं लागतील. वाचकहो, आम्हीं वर लिहिलेल्या गोष्टीच्या खरेपणाविषयीं चांगला विचार करून, तुमच्या बायकांस जर कांहीं येत नसेल, तर निदान त्यांस लेखनवाचन तरी शिकवा, व आपल्या लेंकांस, सुनांस व बहिणींस सोय असल्यास शाळांतून पाठवून विद्याभ्यास करवा; म्हणजे त्या आपल्या मुलांस वाळपणीं शिकवितील, व आपल्या पतीच्या लिहिण्यासवरण्याच्या कामांत त्यांस उपयोगी पडतील. हल्लीं या स्त्रीशिक्षणाचे संबधानें जिकडे तिकडे चळवळ सुरू आहे, ही गोष्ट फार अभिनंदनीय होय. तुमच्या मुलींवाळींस शिक्षण दिल्याच्या योगानें दुसरा असा एक फायदा आहे कीं, पुढें त्यांचीं लग्नें होऊन त्या मोठ्या झाल्यावर काटकसरीनें संसाररूपी गाडें हांकण्यास आपल्या पतीस फार मदत करतील. मुलांच्या शाळेंतील शिक्षणाच्या संबधानें येथें लिहिण्याची फारशी जरूरी दिसत नाही; कारण त्या कामीं सरकारचे व सर्व प्रजेचे एकसारखे प्रयत्न सुरू असून त्यांत दिवसेंदिवस सुधारणेचें पाऊल पुढेंच पडत असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येत आहे.

१९ अलीकडील मुलांची स्थिति—अलीकडे जिकडे पहावें तिकडे शाळांतून अभ्यास करणारीं मुले निस्तेज व पांडुरकीं अशीं दिसतात. याचें कारण तीं मुले शाळेंत जाऊं लागल्यापासून त्यांच्या शारीरिक स्थितीकडे त्यांचीं आईबापें किंवा त्यांचे गुरु विलकुल लक्ष पुरवीत नाहीत हें एक, व शिवाय आमची द्रव्यासंबंधानें इतकी हलाखीची स्थिति होत चालली आहे कीं, घरची सर्व प्रकारची दैन्यावस्था पाहून, मुलें दहा बारा वर्षांचीं झालीं नाहीत तोंच आपल्यास पुढें अन्नवस्त्र कसें मिळणार या गोष्टीची

त्यांस चिंता वहावी लागते, आणि चिंता ही तर एक जिवंत मनुष्याच्या शरीरास जाळणारी चिंताच आहे. शाळांतून शिक्षक वगैरे लोक शारीरिक व्यायाम या विषयावर मोठमोठी व्याख्यानें मात्र झोडतात, आणि व्यायाम करण्याविषयीं मुलांस खूब उपदेशही करितात; परंतु त्या त्यांच्या उपदेशापासून मुलांच्या मनावर कांहीं एक ठसा उमटत नाहीं. कारण स्वतःच्या उपदेशाप्रमाणें त्यांची वागणूक नसते; म्हणजे शिक्षक लोकांनीं व्यायाम केल्याचें उदाहरण कधींही मुलांच्या दृष्टीस पडत नाहीं. “ खंडीभर पोकळ उपदेशापेक्षां मूठभर वागणुकीची किंमत जास्त आहे ” असें त्यांच्या आढळांत नित्य येत असतां ते शिक्षक असें कां वागतात कोण जाणे ! हीच स्थिति घरच्या वडील मंडळीची, व इतर थोर म्हणवून घेणाऱ्या लोकांची. थोर मनुष्यांनीं शारीरिक व्यायाम करणें, ही गोष्ट मोठ्या लजेची आहे असें ते मानितात, आणि चुकून एखादा तसें करूं लागल्यास ते त्याचा फाजिता उडविण्यास बिलकूल मार्ग घेत नाहींत. परंतु जेठे बांधून गप्पा हाणण्यांत, बीभत्स भाषणें तोंडानें उच्चारण्यांत, तंबाखू खाऊन पिचीपिची थुंकण्यांत वगैरे हवें तें करण्यांत त्यांस तिळभरही लज्जा वाटत नाहीं. काय मौज पहा, जीं कृत्यें हितावह तीं आपण टाकतो, आणि जीं अहितकारक त्यांचा खुशाल स्वीकार करितों. हा परिणाम कशाचा ? डोळे घट्ट झांकून अविचाराच्या आंधळेपणानें वागण्याचा ! तर ज्या ज्या चांगल्या गोष्टी मुलांनीं करणें अवश्य आहे असें आपणास वाटत असेल, त्यांचा किंता त्या मुलांचे वडिलांनीं व गुरुजींनीं प्रथम स्वतः घालून दिला पाहिजे. शारीरिक मेहनतीच्या योगानें शरीरप्रकृति निरोगी व सहद राहते हा एक फायदा, आणि शरीरप्रकृति चांगली असली म्हणजे बुद्धि व मन हीं नेहमीं तरतरीत व प्रफुलित असतात हा दुसरा फायदा.

लॉर्ड बेकन या नांवाचा जो महान् तत्त्ववेत्ता होऊन गेला, त्यानें आपल्या जगन्मान्य ग्रंथांत असें लिहून ठेविलें आहे कीं, “ परमेश्वराच्या उत्तम देणग्यांपैकीं सदृढ शरीर व त्याच योग्यतेचें मन असणें ही एक सर्वोत्तम देणगी होय. ” आतां घरांतील मंडळींची द्रव्यासंबंधानें होणारी दैन्यावस्था पाहून मुलांच्या मनांत काळजी उत्पन्न होते म्हणून वर सांगितलें, त्यास मागील दोन भागांत सांगितल्याप्रमाणें आपली वागणूक ठेविल्यास आपल्यास दैन्यावस्था येण्याचें फारसें भय नाही. दैन्यावस्थेची भीति नाहीशी झाली म्हणजे अर्थात् वर लिहिल्या प्रकारची काळजी मुलांचे मनांत उत्पन्न होण्यास कांहीं एक कारण नाही.

२० लहानपणीं दागिने घालण्याचा प्रकार—मुलांच्या संबधानें आईबापांचीं जीं अनेक कर्तव्यकर्मे आहेत, त्यांपैकींच मुलांचे अंगावर दागिने घालावयाचे नाहीत असा निश्चय करणें, हें एक होय. दागिने घातल्यानें आपलीं मुलें सुंदर व मनास संतोष उत्पन्न करणारीं अशीं दिसतात खरीं; परंतु त्याबद्दल आपणांस अहोरात्र फार काळजी बाळगावी लागते. मागें एके ठिकाणीं दर्शविलेंच आहे कीं, घट्ट कपडे मुलांस घातले असतां त्यांना आपले हातपाय मोकळेपणानें हालवितां फिरवितां येत नाहीत, तीच अडचण कांहीं अंशीं दागिन्यांच्या संबधांतही लागूं पडते. शिवाय मुलांस दागदागिने घालण्याची संवय लाविली असतां तीं डामडौली व बढाईखोर निपजण्याचीही भीति असते. ह्या व अशाच दुसऱ्या कांहीं अडचणी दागिने न घालण्याच्या बाबतींत आहेत; परंतु दागिने न घालण्याचें सर्वांत मोठें व डोळ्यांसमोर नेहमीं दळदळीत घडणारें कारण असें आहे कीं, ज्या आपल्या प्रिय व लाडक्या मुलांवर, तीं प्रियतर व्हावीं व अधिक मनोहर दिसावीं म्हणून आपण दागिने घालतो,

त्या प्राणापेक्षांही प्रिय अशा मुलांच्या जिवाचा नाश होण्याची भीति असते. द्रव्यमोह इतका कांहीं दुरत्यय आहे कीं, यःकश्चित् दहा पांच रुपयांच्या किंमतीच्या दागिन्यांसाठीं देखील, मनुष्यरूपी व्याघ्र हेंच नांव शोभणारे कित्येक मूर्ख व अधम लोक लहान लहान सुकुमार अर्भकांचे प्राण घेण्यास देखील मार्गें पुढें पहात नाहींत. असे प्रसंग ज्या आईबापांवर येत असतील त्यांस “ दे माय धरणीं ठाय ” असें खचित होत असेल. ह्या अनर्थापासून होणाऱ्या हृदय-विदारक दुःखाचा विसर त्यांस जन्मभरही पडणार नाहीं. आपल्या सुकुमार बालकाच्या नाशास कारण आपणच झालों, ही गोष्ट त्यांच्या दुःखी मनास नेहमीं टांचित रहाणारच. आतां मुलांवर देखरेख करण्याकरितां व त्यांचे संरक्षणाकरितां नोकर माणसें ठेवल्यास वरील संकट येण्याची भीति नाहीं असें कोणी म्हणतील, तर त्यांस आमचें एवढेंच सांगणें आहे कीं, संरक्षक नोकरांच्या हातून देखील अशा प्रकारचीं दुष्ट कृत्यें घडल्याचीं उदाहरणें नेहमीं आपल्या पाहण्यांत व ऐकण्यांत येतात. यावरून मुलांच्या आंगावर दागदागिनै घालण्याचे कामीं फार खबरदारी घेणें हें अत्यावश्यक आहे; नाहीं-पेक्षां कोणच्या वेळीं कसा प्रसंग ओढवेल याचा नेम नाहीं.

२१ मुलांचा फुरसतीचा वेळ—शाळेंतील अभ्यास संभाळून जर मुलांस कांहीं फुरसत मिळत असेल, तर घरीं त्यांजकडून त्यांच्या बाडिलांनीं नीति वगैरे विषयांवरील लहान लहान पुस्तकें वाचवावीं व आपण त्यांस जवळ बसवून घेऊन सृष्टीतील पदार्थांचें थोडथोडे ज्ञान गोड शब्दांनीं करून द्यावें. कल्पित कादंबऱ्यांचें वाचन चांगलें खरें; परंतु तें चवदा पंधरा वर्षांच्या आंतील मुलांस अगदीं उपयोगी नाहीं. कारण अशा प्रकारच्या सर्व पुस्तकांचें तत्त्व काय तें त्यांच्या तात्पर्यांत असतें; आणि तीं मुलें तर त्या गोष्टीचें तात्पर्य काढण्याच्या योग्य-

तेस मुळींच पोहोचलेलीं नसतात; यामुळें कादंबरीकारांचा हतुे सिद्धीस न जातां उलट त्यापासून थोडा तोटा होतो; तो हा कीं, त्या पुस्तकांतून कोठें कोठें थड्ढेचीं विनोदपर भाषणें लिहिलेलीं असतात तीं, तीं मुलें वरचेवर वाचतात व पाठ करितात; भग हळू हळू त्यांस थडा करण्याची व चावटपणाची संवय लागते हा होय. अशा रीतीनें मुलांकडून जो अभ्यास घरीं करावयाचा, त्याचें त्यांस ओझें न वाटतां त्यांत त्यांस करमणूक वाटेल, अशा तऱ्हेनें तो होत असल्यास करावा; नाहीपेक्षां शाळेंतील व घरच्या अभ्यासाच्या ओझ्यानें त्यांचीं मनें अगदीं दडपून जाण्याची भीति असते. मुलांचे हातीं बीभत्स पुस्तकें न पडूं देण्याविषयीं किती जपलें पाहिजे हें तर सांगावयासच नको.

२२ मुलांस मारणें व शिष्या देणें—लहान मुलांचे आईबापांनीं त्यांस वरचेवर मारण्याचा व शिष्यागाळी करण्याचा प्रसंग अगदीं आणूं नये; कारण तसें केल्यानें तीं कोडगी व निलाजरीं होतात. आपला वर्तनक्रम स्वच्छ असला म्हणजे, व आपल्या मुलांस वेड्या विद्या चालीच्या मुलांची संगत न लागेल अशी व्यवस्था केली म्हणजे, आपल्या मुलांस मार खाण्याचा व शिष्या घेण्याचा प्रसंग बहुधा येणार नाही. वारंवार असें दृष्टीस पडतें कीं, जी कृत्ये घरांतील वडीलधारीं माणसें खुशाल कारितात, तींच कृत्ये मुलांनीं केलीं तर त्यांजवर मार खाण्याची अथवा निदान रागें भरून घेण्याची तरी पाळी येतेच. परंतु ज्याप्रमाणें कित्ता त्याप्रमाणेंच वळण लागणें, यांत मुलांची चूक कोणती, हें आम्हांस विलकूल समजत नाही. या कामांत आईबापांनीं व इतर संबंधी माणसांनीं चूक करावी, व तिचें प्रायश्चित्त मुलांस भोगावयास लावावें, असा कांहीं विचित्र न्याय होतो. मुलांनीं समजून उमजून एकादी न करावयाची गोष्ट केली असेल,

किंवा अवश्य करावयाची ती करण्याचें वर्जिलें असेल, तर त्यांस मारण्याची किंवा रागें भरण्याची शिक्षा करूं नये असा मात्र आमच्या लिहिण्याचा बिलकुल झोंक नाही, हें सर्वांनीं लक्षांत बाळगावें. योग्यायोग्य विचार पाहून शिक्षा करणें हेंच योग्य दिसल्यास तशा प्रसंगीं कांहीं झालें तरी क्षमा करूं नये, असेंच आम्ही उलट प्रतिपादन करणार. अशा वेळीं क्षमा करून दया दाखविल्यानें मुलांस पुन्हां तसलें कृत्य करण्याची जणु काय आपणच सवलत दिल्यासारखें होणार. बहुतेक साधारण प्रसंगीं मारण्याचें व रागें भरण्याचें काम डोळ्यांचे धाकानेंच चालेल तितकें चालवावें, अशी आमची सर्व वडील माणसांस सविनय सूचना आहे.

२३ आईबापांची मुलांशीं वर्तणूक—सर्व आईबापांनीं आपल्या मुलांशीं मोठ्या खेळीमेळीनें व आनंदानें राहिलें पाहिजे. मुलांस आईबापांपेक्षां कोणाचीही संगत जास्त प्रिय वाटतां उपयोगी नाही. आपलें आईबाप एकदां घरांतून केव्हां बाहेर जातील आणि आपणांस केव्हां मोकळीक मिळेल, असें मुलांस अगदीं वाटूं देतां नये. त्याचप्रमाणें तीं बाहेरून घरीं आलीं कीं, आपला शत्रु आला असेंही वाटूं देतां कामाचें नाही. कित्येक मुलांस आपला बाप ज्या दिवशीं कोठें बाहेर गांवीं जातो, तो दिवस सुटीचाचसा वाटतो; तर असें वाटणें हें मुलांच्या अप्रीतीचें लक्षण होय. आपण घरांत नसलों तर मुलांस अगदीं चुकल्याचुकल्यासारखें वाटावें, अशा प्रकारचें प्रेम हरतऱ्हेनें मुलांचे ठायीं आपण उत्पन्न केलें पाहिजे. हीच गोष्ट शाळांतील गुरूंसही लागू पडते. मुलांस प्रामाणिकपणानें वागण्यास शिकविण्याची शाळा हेंच घर होय. मातापितरांवरील भक्तीपेक्षां या जगांत दुसरा कोणताही पदार्थ जास्त मोलाचा नाही, ही गोष्ट मुलांच्या मनांत उत्तम तऱ्हेनें बिंबवून दिली पाहिजे. उद्योग, सभ्यपणा,

काटकसर, वेळेचा सद्ब्यय, मिताहार वगैरे गोष्टींचा उपदेश आईबापांनीं आपल्या उदाहरणानें आपल्या मुलांस सतत केला पाहिजे. चांगल्या कृत्याबद्दल कोणास बक्षीस देणें झाल्यास किंवा वाईट वर्तनाबद्दल कोणास शिक्षा करावयाची असल्यास, तें कृत्य सर्व मुलांच्या देखत करावें; असें केल्यानें मुलांच्या मनांत चांगलीं कृत्यें करण्याविषयीं हौस उत्पन्न होते, व वाईट गोष्टींचा त्यांस त्रास येऊं लागतो. दारूबाज, बदफैली वगैरे वाईट चालीच्या लोकांचें पाऊलही आपल्या घरांत पडूं देऊं नये. कांहीं एक कारण नसतां आपल्या मुलांपैकीं एकाद्यास बक्षीस देणें, किंवा दुसऱ्यास शिक्षा करणें, हें आईबापांनीं सर्वथैव वर्जिलें पाहिजे; कारण त्यायोगानें मुलांमुलांतच द्वेष उत्पन्न होतो, व तीं आपल्या आईबापांचाही कंटाळा करूं लागतात. सर्व आईबापांनीं आपल्या मुलांकरितां आपल्या हातून होण्यासारखा असल्यास थोडाबहुत तरी द्रव्यसंचय करून ठेवावा. परंतु ह्या द्रव्यसंचयाचे नाहीं लागल्यानें मुलांच्या शरीरप्रकृतीची व अभ्यासाची जर हेळसांड होण्याचा संभव असेल, तर त्या द्रव्यसंचयाचे मार्गाकडे दुकून देखील पाहूं नये. कारण मुलांची शरीरप्रकृति, गृहशिक्षा, आणि शाळेंतील अभ्यास ह्यांपरतें आईबापांस कांहींच अधिक वाटतां उपयोगाचें नाहीं. शेवटीं आमचें एवढेंच सांगणें आहे कीं, ह्या पुस्तकाच्या मागील भागांत सांगितलेल्या गोष्टींचें आईबापांनीं नेहमीं मनन करावें, व त्याप्रमाणें आपली वागणूक ठेवावी; म्हणजे आपलीं मुलें विघडून दुर्व्यसनी होतील, ही शंका घेण्यास फारशी जागा राहणार नाहीं, व आपण त्यांचें फार कल्याण केल्यासारखें स्वचित होईल. अशा सुस्थितीस येऊन पांचलेलीं मुलें हा एक त्यांच्या आईबापांचा आनंदाचा व सौख्याचा खजिनाच होय.

२४ मुलांचीं लग्नें व तत्संबंधी होणारा खर्च—आतां आमच्या देशच्या रीतिभातीच्यासंबंधानें पाहिलें असतां आपल्या मुलांचीं लग्नें त्यांच्या आईबापांनीं करणें, हें त्यांच्या कर्तव्यकर्मांपैकींच एक कृत्य होऊन बसलें आहे. तेव्हां त्याबद्दल येथें दोन ओऱ्ही लिहिणें अप्रासंगिक होणार नाहीं. मुलास बायको म्हणजे काय, व ती असावी कशी आणि मुलीस नवरा म्हणजे काय, व तो असावा कसा. ह्या गोष्टी कळू लागण्यापूर्वींच मुलांचे आईबाप त्यांचीं लग्नें करून टाकितात. अशा लहान वयांत लग्नें करणें जरी अनिष्ट आहे तरी ही हल्लींची बालविवाहाची चाल मोडेपर्यंत, व लोकांच्या डोक्यांतील धर्माचें असलें खूळ नाहींसें होईपर्यंत, ही चाल मोडणें फार कठीण आहे. जेथपर्यंत हीं अशीं लग्नें होणार, तेथपर्यंत मुलांचीं लग्नें झाल्या-नंतर त्यांस जन्मभर भोगाव्या लागणाऱ्या सुखदुःखांची जबाबदारी त्यांच्या आईबापांवरच असते हें त्यांनीं विसरतां कामा नये. कारण मुलीस नवरा, किंवा मुलास नवरी हीं पाहून पसंत करण्याचें काम सर्व प्रकारें त्यांकडेसच असतें. कित्येक भोळसर लोक हीं निवडणुकीचीं नाजूक कामें, आपल्या उपाध्यायांवर किंवा लग्नें जुळविणाऱ्या कंत्राटदारांवर सोंपवितात. हे उपाध्येबुवा किंवा हे मध्यस्त कंत्राटदार पैशाच्या लालुचीनें किंवा लग्नें जुळविण्यांत मोठा पुण्य मार्ग आहे या भिकार समजुतीनें पात्रापात्र विचार न करितां हवीं तशीं लग्नें जुळवितात, आणि त्याचें प्रायश्चित्त त्या विचाऱ्या मुलांस व अंशतः त्यांच्या आईबापांस भोगावें लागतें. दुसरे लोक आपल्या मुलांच्या बऱ्यावाईटाबद्दल आपल्याइतकी कधींही काळजी करणार नाहींत ही गोष्ट, आपल्या समोर हरहमेश अंशतः घडणाऱ्या उदाहरणांवरून आपणांस पूर्णपणें विदित असतां जर आपण असें वागतों तर त्या वागण्याच्या दुष्ट परिणामाच्या म्हणजे आपल्या मुलाचें अकल्याण

केल्याच्या दोषास आपणच पूर्णपणे पात्र होतो. जर कदाचित् कांहीं अनिवार्य अडचणीमुळे ही निवडणूक करावयास जाण्याचें काम आई-बापांचे हातून होत नसलें, आणि कार्ये उरकण्याचें तर अगदीं गळ्यास येऊन ठेपलें असलें तर त्या कामीं आपल्या एखाद्या विश्वासू मित्राची योजना करावी हें बरें. कित्येक हौशी व ज्ञानशून्य आई-बाप, हुंड्यावर किंवा दागदागिन्यावर भुलून मुलांच्या गुणांवगुणांकडे कांहींएक लक्ष न पुरवितां मोठ्या थाटामाटानें लगे कडकडावून टाकितात. त्यांस मुलांच्या कल्याणापेक्षां दागिने, कपडे, मेजवान्या, नाच, बैठका, रासन्हाणी, वरात वगैरे मिरवणुका इत्यादि गोष्टींपासून क्षणैक सुखाची प्रौढी कार्ये उरकून जाईपर्यंत जास्त वाटते. पुढें आपण केलेल्या कृत्याचा अनिष्ट परिणाम जेव्हां थोडथोडा त्यांच्या दृष्टीस पडूं लागतो, तेव्हां त्यांस आपल्या कृतकर्माचा पश्चात्ताप होतो. परंतु असल्या कामीं कार्ये घडून गेल्यावर मागाहून झालेला पश्चात्ताप कांहीं उपयोगी नसतो. अलीकडे या हुंड्याच्या मानाची कमान फारच वाढत चालली आहे. मुलीच्या बापास, आपल्या पोट्याच्या गोळ्याची कांहींतरी करून एकदां चांगली व्यवस्था करावी, असें वाटत असल्यानें—आणि असें वाटणें अगदीं रास्तही आहे—त्यांस आपल्याला पसंत पडलेल्या आपल्याच योग्यतेच्या मुलांच्या बापांच्या मागण्या कबूल करणें भाग पडतें. मुलांचे बाप तर ह्या हुंड्यांच्या रकमा जणू काय जाहीर लिलावानेंच चढवितात कीं काय असा प्रकार होत चालला आहे. हुंडा पुष्कळ मिळाला म्हणजे झालें; मग मुलांच्या गुणांवगुणांची, रुपाची तिच्या घरच्या माणसांच्या चालीची, किंवा तिच्या कुलशीलाची कांहीं एक चौकशी करावयाची नाहीं. वर सांगितलेंच आहे कीं, असें करण्यापासून मागाहून व्यर्थ पश्चात्ताप करावा लागतो. तर तो पश्चा-

चाप करण्याचा प्रसंग गुदरून न देण्याविषयीं उभय पक्षांकडील मंडळीनीं फार जपलें पाहिजे.

आतां लग्नसंबंधीं इतर खर्चावेंचाच्या स्थितीकडे थोडें वळूं या. उभयपक्षांकडील या खर्चाचें मान बहुधा हुंड्याच्या रकमेच्या मानानें कमजास्त होत असतें. हुंड्याचा पैसा आपल्या मुलीचे सासऱ्यास म्हणजे पर्यायानें तिच्या नवऱ्यासच मिळतो, असें मानलें तर जिवास काहीं तरी समाधान होतें; परंतु दोन्ही पक्षांस मेजवान्या, मिरवणुका वगैरे संबंधांत जो आहाराबाहेर खर्च होतो, तो तर वेडेपणाचा व मूर्खपणाचा होय. लग्नाचा मंडप घालण्यापासून तो तहत मांडवपरतणें होऊन व्याह्यांची खानगी होईपर्यंत, खर्चाचें मान काहींना काहीं तरी चढत्या कलेवरच असतें. दहापांच रुपयांच्या खर्चांत मंडप हावयाचा असून तिकडे शेंपन्नास खर्च झाल्याखेरीज राहत नाहींत. ब्राम्हण लोकांत ब्राम्हणभोजनें व इतर लोकांत जातीच्या मंडळीचीं जेवणें व गांवांतील ठळक ठळक लोकांस मेजवान्या ह्यांस लागणाऱ्या खर्चानें तर काळीज फाटून जातें. परंतु दुसऱ्या भागांत सांगितल्याप्रमाणें, लोक आपणास ऐपतदार नाहीं असें म्हणतील, ही लज्जा मनांत आणून व चार भोजनभाऊ लोकांच्या आग्रहास भुलून, ह्या जाळ्यांत आपण सांपडतो. मेजवान्या झाल्या कीं नाच पाहिजेच; मेजवान्या व नाचांच्या मागून रासऱ्याणीं व वराती यांचे थाट उत्तम रीतीनें उडालेच पाहिजेत; नाहीं तर मार्गें केलेलें सर्व व्यर्थ जाणार ! आतां इतका ज्यानें सभारंभ केला त्याला व्याही-विहिणीची, व आपल्या घरीं जमलेल्या आसऱ्यांची पाठवणी करतेवेळेस घावयाचीं सणगें, काहीं उणाख देतां येत नाहींत. याप्रमाणें अनेक तऱ्हांनीं खर्च अतोनात लागून काहींच्याबाहींच होऊन जातें. तशांत घरांत स्त्रियांचेंच प्राबल्य असेल, व त्या विचारशून्य आणि उधळ्या असतील तर

मग त्या हालासःपारावारच नाही. घरचे जे श्रीमान् आहेत, त्यांस ह्या खर्चाची बाधा फारशी होत नाही; परंतु हातावर पोट भरणाऱ्या लोकांची ह्या खर्चानें काय दशा होते, हें त्यांचें त्यांसच माहीत. ह्या अवाढ्यव्य खर्चाच्या योगानें झालेल्या कर्जाची फेड कांहीं केल्या होत नाही, आणि शेवटीं तुरुंगाची वाट धरण्याची देखील कित्येकांवर पाळी येऊन ठेपते. मेजवान्या झोडण्यास मात्र आणखी देखील आपल्या घरचीं दहा दहा माणसें घेऊन हे खावूनंदन व बाह्यात्कारी मैत्री दाखविणारे येतील; परंतु या प्रसंगीं त्यांपैकीं एक तरी उपयोगी पडल्याचें तुम्हीं कधीं ऐकिलें किंवा पाहिलें आहे काय ? नाही, खर्चात कोणीही उपयोगी पडणार नाही. प्रसंग गुदरला असतां ज्याचा तो, मग बायकापोरें देखील कोणाचीं कोणी नव्हतशीं होतात, असें आम्ही कित्येक प्रसंगीं पहातो; मग इतरांची काय कथा ? आपलें घरदार व वतनवाडी कांहीं असल्यास तीं ह्या सपाट्यांतून राहतील ही तर आशाच नको. इतकें करून आपण ह्या पळ्यास येतो हें कशाकरितां ? तर मुलांच्या कल्याणाकरितां, व लोक चांगले म्हणतील म्हणून. परंतु आमच्या अशा कृतींनीं मुलांचें कल्याण होण्याचें दूर राहून, त्यांच्या दिमतीस भिकाजीपंत फडके दिल्याचें म्हणजे त्यांस फडकें घेऊन भीक मागावयास लावल्याचें पहाणें आमच्या नशीबीं येतें. मेजवान्या झोडलेले व मौजा पाहिलेले लोक तरी आपणास चांगले म्हणत असतील असें म्हणावें तर तेच लोक आम्ही अंशा दशेस येऊन पोंचल्याबरोबर उलट आम्हांस पाजी व नादान म्हणूं लागतात. यास्तव आईबापांनीं, लवकर सावध व्हाल तितकें बरें; नाहीपेक्षां गळ्यांत हालांची माळ पडलीच म्हणून समजा. ती माळ केवळ तुमच्याच गळ्यांत पडून राहिल असें नाही, तर तिचा फांस कदाचित तुमच्या मुलांनातवांसही लागेल. कांहीं

लोक थोडेबहुत कर्जवाम करून, आईबाप मुलींचीं लगे लहानपणींच करितात. लहानपणीं लगे करण्याची चाल फार पुरातन काळापासून आपल्यांत पडलेली आहे. कित्येक जातींत ती इतकी रूढ झाली आहे कीं, मुली अगदीं लहान म्हणजे नवरा म्हणजे काय हे कळण्याचें ज्ञान नसतानांच त्यांचीं लगे होतात. पण अलीकडे ही चाल हळू हळू मोडत चालली आहे, हे सुचिन्ह होय. त्याबरोबरच आईबापांवर दुसरी एक जबाबदारी येऊन पडते, ती ही कीं मुलांप्रमाणें मुलींना सुशिक्षित करणें हे होय. कारण उघडच आहे कीं, आपल्या घरीं जर मुली वयातीत होईपर्यंत वाढवावयाच्या, तर त्या नुस्त्या वाढविणें हे उचित होणार नाहीं. लहान मुलांची जोपासना करण्याचें काम बापापेक्षां आईवरच जास्त पडतें. असें जर आहे तर ती आई शिक्षित असेल तर तिला अशिक्षित आईपेक्षां मुलांचें संगोपन अधिक चांगल्या रीतीनें कसें करावें हे कळू शकेल. शिवाय लहान मुलांचा आईजवळच वेळ जास्त जातो. तेव्हां फावल्या वेळीं आई जर शिक्षित असेल तर ती आपल्या मुलांस हळू हळू वाचण्यास लिहिण्यास शिकवील. बायकांची जात प्रेमळ असते. तेव्हां मुलें आईजवळ जास्त प्रेमानें शिकतील. म्हणजे प्राथमिक शिक्षण थोडेसें घरच्या घरींच होईल व तें हंसत खेळत होईल, व त्यामुळे अगदीं लहान मुलें शाळेंत जीं सहा सहा तास डांबून ठेवण्याची चाल आहे ती मोडेल; पण हे सर्व केव्हां? जर आई शिकलेली असेल तर. यावरून मुलींना त्या चांगल्या माता व्हाव्यात म्हणून शिक्षण देण्याची किती जरूरी आहे हे उघड होतें.

आतां काहीं आईबाप आपल्या स्वतःच्या मुलांचीं लगे त्यांच्या लहान वयांतच उरकून घेण्यास इतकीं उतावीळ कां होतात, व वर सांगितलेल्या घोंटाळ्यांत कां पडतात, हे समजत नाहीं. मुलांचीं लगे केलीं कीं आपण

कृतार्थ झालों, असें कदाचित् त्यांस वाटत असावें असें दिसतें; परंतु ही कृतार्थता प्रसंग गुदरला असतां काडीइतकी तरी उपयोगी पडेल काय ? त्याचप्रमाणें बारसा, चौल, मौजीबंधन, गर्भाशान, वगैरे मुलांच्या संबधाचीं दुसरीं कार्यें, वर्षांतील सणवार, व इतर वार्षिक कृत्यें ह्यांत देखील उधळपट्टी न करितां फार काटकसरीनें व बारकाईनें वागलें पाहिजे. असें केल्यानें आपल्यावर वाईट प्रसंग येत नाही तो नाहीच, व शिवाय आपल्या मुलांसही पुढें हात आंखडून बेता-बातानें वागण्याची संवय लागेल ह्यांत संशय नाही. आतां लग्नसंबंधानें आमच्यांत एक मोठी हृदयविदारक चाल कोठें कोठें दृष्टीस पडते. तिचा उच्छेद करण्यासाठीं तर सर्वांनींच कंबरा बांधल्या पाहिजेत. कित्येक कसायापेक्षांही अधिक कठीण हृदयाचे आईबाप आपलीं पोटे जाळण्यासाठीं द्रव्यलोभ मनांत धरून, किंवा इतर कोणत्या तरी फायद्याची दुष्ट आशा करून, आपल्यास बाप शोभतील अशा द्रव्यसंपन्न वगैरे लोकांबरोबर आपल्या स्वतःच्या पोरींचीं लग्नें करितात. अशा प्रकारच्या कसायांस वर आम्हीं “ आईबाप ” ही संज्ञा दिली, याबद्दल वाचक आम्हांस क्षमा करतील अशी आशा आहे. या लग्नांचा उद्देश, आपल्या पोटास आग लावावी हाच असतो. त्याचा दुष्ट परिणाम, देशांत विधवा स्त्रियांची व अनाचारांची संख्या जास्त वाढत जाते. प्रस्तुत काळीं या विषयाबद्दल बरीच चर्चा सुरू आहे. सबब त्याविषयीं येथें जास्त लिहिण्याचें प्रयोजन आहे असें नाही.

२१ सुनांना वागविणें—लग्नें झाल्यानंतर आपल्या देशांत कित्येक ठिकाणीं सुनांस सासरीं कोणत्या रीतीनें वागविण्याची बहिवाट आहे, व त्याचे परिणाम काय होतात, याबद्दल थोडें लिहून व त्यांतल्या त्यांतच दोन उपदेशपर वाक्यें सांगून या विषयाची

रजा ध्यावी असा आमचा उद्देश आहे. संसारांत सौख्य प्राप्त व्हावें असा अर्ज मनुष्यांचा हेतु असून पुढें आपलीं मुलेंही स्वतंत्र रीतीनें संसार करौवयास लागलीं म्हणजे त्यांस सुद्धां सुख व्हावें, अशी इच्छा प्रत्येक आईबापांस असणें अगदीं साहजिक असून रास्तही आहे. परंतु ही त्यांची इच्छा हल्लीं सासवांनीं सुनांस वागविण्याची जी चाल कोठें कोठें दृष्टीस पडते, ती तशीच चालू दिली तर, परिपूर्ण होईल किंवा नाही याचा मात्र संशय आहे. लग्नसमारंभ चालू असतां एकाद्या फुसक्या कारणावरून कांहीं कुरापत काढून भांडण उकरून काढण्यास दोहोंपक्षांकडील विहिणी व कधीं कधीं व्याही तयार असतात. त्यांत या कार्मीं मुलाकडील विहिणींनीं व करवल्यांनीं तर विडाच उचलल्यासारखें दिसतें. या भांडणाचें सारें उट्टें मुलाची आई, त्याच्या बायकोवर म्हणजे आपल्या सुनेवर काढण्याकरितां आपलें हत्यार उपसते. हा प्रकार सुस्वभावी व सुशिक्षित सासू असेल तर लवकरच बंद पडतो. नाहीपेक्षां हें रहाटगाडगें नेहमीं चालू राहून त्यापासून फार तोटे होतात.

सुना सासरीं आल्या म्हणजे ज्या ज्ञानशून्य व व्यवहारशून्य सासवा असतात, त्यांस तर अवतार आल्यासारखेंच होतें. मग त्या सासवा आपल्या सुनेस, तिच्या आईबापांस व इतर माहेरच्या मंडळींस पाहिजे तसें घालूनपाडून बोलूं लागतात. ज्या मुलीनें आपल्या प्रिय आईबापांच्या सावलीखालीं हा वेळपर्यंत सुखांत व आनंदांत दिवस घालविलेले असतात, तिच्या कपाळीं त्यांस लोकांनीं वाईट म्हटलेलें मुकाट्यानें ऐकून घेण्याचें येतें. जर का ती लागलीच योग्य असें प्रत्युत्तर करील तर विचारीला मार बसलाच. परक्यांच्या मुली आपल्या मुलांशीं जन्माच्या गांठीं पडून आपल्या घरीं आल्या तर त्यांस परकेपणा वाटूं न देतां, माहेरची देखील आठवण न हो-

ईल अशा प्रकारांनीच वागविलें पाहिजे, व आपली सासू आपल्यावर आईपेक्षांही अधिक प्रीति करिते असेंच त्या मुलीस वाटलें पाहिजे. आणि असें झालें तरच त्या सासवांनीं आपलें कर्तव्य बजाविल्यासारखें होणार. नाहीं तर ज्या त्या कारणांवरून त्यांस हिडिस फिडिस केल्यानें त्या खिन्न व दुर्मुखलेल्या राहणार. आपल्या पोटच्या मुलांपेक्षां सुद्धां सासवांनीं आपलें प्रेम सुनांवर जास्त आहे असें त्यांस वाटविलें पाहिजे. परंतु अशी स्थिति फारच थोड्या ठिकाणीं दृष्टीस पडते, ही मोठी दुःखाची गोष्ट होय. सून आडदांड असल्यास थोडक्याच काळांत सासूबरोबर युद्ध करण्यास तयार होते. होतां होतां मुलांचें व त्यांच्या बायकांचें किंवा मुलांचें आणि त्यांच्या आयांचें विघडल्याखेरीज राहत नाहीं. पहिल्या प्रकारची स्थिति झाल्यास मुलांस नानाप्रकारचे चाळे लागून ते अगदीं विघडून जातात. दुसरा प्रकार झाल्यास जिच्या पोटीं आपण जन्म घेतला तिला नेहमीं दुःखीकष्टी बघण्याचें त्या मुलांच्या नशिबीं येतें. सासवांच्या व इतर घरच्या मंडळीच्या जाचानें सुनांनीं आत्महत्या केल्याचींही उदाहरणें आपल्या वाचण्यांत व ऐकण्यांत येतात. सून थोडीशी गरीब असल्यास आंतल्या आंत धुसफुस सुरू असते. एतावता सर्व गोंधळच गोंधळ होऊन जातो. अशा प्रकारचा गोंधळ न होऊं देण्याविषयीं सर्व माणसांनीं व मुख्यत्वेकरून सासवांनीं फार जपलें पाहिजे. घरांतील सर्व माणसांमध्ये व त्यांत मुख्यत्वेकरून स्त्रीपुरुषांच्या जोड्यामध्ये महत्त्व असल्याशिवाय संसारांत कदापिही सौख्य व्हावयाचें नाहीं, हा अनुभवसिद्ध सिद्धान्त आहे. यास्तव आपला मुलगा व आपली सून यांजमधील प्रेम उत्तरोत्तर वृद्धिगत होत जाईल अशा रीतीचीच सर्व आईबापांची वागणूक असली पाहिजे. सासवांनीं आपल्या वागणुकीनें व तोंडच्या उपदेशांनीं, आपल्या

सुनांस साध्वी स्त्रियांचें वर्तन कसें असतें तें सतत दाखविलें पाहिजे. कोणाची मर्यादा कशी राखावी, प्रिय व सत्य भाषण कसें करावें, ईश्वरभक्ति कशी करावी, पातिव्रत्याचरण कसें करावें, स्वयंपाकादि गृहकृत्यें कशीं करावीं, मुलांची जोपा कोणत्या रीतीनें करावी, काटकसर करून मितव्ययी कसें व्हावें, वगैरे सर्व सन्मार्गाचा उपदेश गोड गोड शब्दांनीं त्यांस करावा, म्हणजे कोणाचीच हालआपेष्टा न होतां सर्व यंत्र कसें सुरळीत चालतें. त्याचप्रमाणें बापांही इकडे स्वस्तीवर प्रेम करण्यापासून होणारे फायदे कोणते, मितव्यय म्हणजे काय, विनाकारण बाहेर जाण्यापासून होणारे तोटे कोणते, कोणत्याही दुर्व्यसनाचा मार्ग स्विकारण्यापासून होणारे अनर्थ काय काय आहेत, सर्व आप्त-इष्टांवर प्रेम करण्यापासून होणारा आल्हाद कसा असतो, इत्यादि गोष्टींचें ज्ञान आल्या मुलांस स्वतःच्या उदाहरणावरून व उपदेशानें करून दिलें पाहिजे. अशा प्रकारें आई-बापांनीं पुढील संसाराचा भार घेणारी ही जोडी उत्तम रीतीनें संभाळून तयार केली कीं, त्यांस पुढें कोणच्याही प्रकारचें संकट भोगावें लागेल याची भीति बाळगण्याचें कारण बहुतेक उरलेंच नाही.

२६ सारांश व आईबापांस प्रार्थना—सारांश, मुलें जन्मास आलीं म्हणजे त्यांचें चांगलें संगोपन करून त्यांचें प्रेम आपल्यावर बसेल अशी वागणूक ठेवणें, हें आईबापांचें पहिलें कर्तव्य, त्यांच्या शरीरारोग्यतेची चांगली व्यवस्था ठेवण्याविषयीं खबरदारी घेणें हें दुसरें; त्यांस कोणत्याही प्रकारचें व्यसन न लागावें ह्याविषयीं रात्र-दिवस जपणें हें तिसरें; त्यांजकडून उत्तम रीतीचा विद्याभ्यास करविणें हें चवथें; सामर्थ्य असल्यास त्यांजकरितां थोडाबहुत द्रव्यसंचय करणें हें पांचवें; आणि कोणत्याही घोंटाळ्यांत होतां होईल तों

न पडतां, त्यांस वर लिहिलेल्या पळयास आणून पोंचविणें हें सहावें. इतका कामें बजाविलीं म्हणजे मुलांच्या संबधानें आईबापांच्या कर्तव्याची परिपूर्णता झाली असें होतें.

कां, आईबापांनो, आतां तुमचा निरोप घेण्याची वेळ झाली, नाही बरें? तुम्हांस इतका वेळ सांगितलेल्या गोष्टींचें विस्मरण मात्र होऊं देऊं नका; नाही तर आपल्या स्वतःचें व आपल्या मुलांबाळांचें आपणच नुकसास केल्याचें अपेश तुमच्या शिरावर बसेल. यास्तव पुनरपि तुम्हांस सांगतो, कीं, या भागांत लिहिलेल्या प्रत्येक गोष्टीचें मनन चांगलें करा, आणि लागलीच त्याप्रमाणें वागण्याची सुरुवात करा, म्हणजे परमेश्वर-कृपेनें तुम्हांस यश मिळाल्याखेरीज कालत्रयीही राहणार नाही.

जो तोषवी स्वजनकास सुपुत्र तोच ।
जे दे पतास सुख फार कलत्र तेंच ॥
जो एकरूप सुखदुःखपणीं गडी तो ।
हा लाभ पूर्ण सुकृताविण काय होतो ॥ १ ॥

दारिद्र्य अथाजवळि अप्रिय बोलण्याचें ।
भांडार ज्या जवळि वाग्रस माधुर्याचें ॥
स्वस्त्रीपरायण अनिंदक जेच त्याहीं ।
भूभाग हे विलसती आति रम्य पाहीं ॥ २ ॥ वामन

सुजाण व सुज्ञ लोकांन प्रार्थना—वाचकहो, इतका वेळपर्यंत आपला अमूल्य वेळ खचून आम्हीं लिहिलेल्या चार ओळी तुम्हीं वाचल्या, याबद्दल मी तुमचा फार आभारी आहे. तुम्हांस पुस्तकांत कांहीं उपयुक्तता आहेशी वाटल्यास मात्र आपल्या मित्रांस तें वाचण्याविषयीं आग्रह केल्याखेरीज राहूं नका, एवढेंच तुम्हांजवळ

सविनय मागणें आहे; व त्याची तुम्ही परिपूर्णता कराल अशी बळकट आशाही आहे.

श्रान्तोसि चेत्संस्मृतितीव्रतापतः ।
सीतान्वितं मारुतपोतसेवितम् ॥
पलासिसंघातविवृद्धविक्रमम् ।
रामं घृताकारमुपेहि सत्वरम् ॥

सु० र०

शुर्तेचि कीं श्रोत्र न कुंडलानें ।
दानाचि कीं पाणि न कंकणानें ।
साजे तसा देहाहि हा न आनें ॥
परोपकारोचि न चंदनानें ॥

वामन

